

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

38,3 - 1992

OPLEIDING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

ISSN 0031-8329

EX ORIENTE LUX
(Postbus 9615)
Postbus 9615
2300 RA LEIDEN
(Holland)

Dfl. 10.-

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
'S-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
'S-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van der Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Deel van een reliëf van de Assyrische koning Tiglat-Pileser III: de buit wordt na de slag door twee schrijvers geregistreerd, zowel in spijkerschrift (midden) als (vermoedelijk) in het Aramees (rechts). Naar: BARNETT & LORENZINI, *Assyrische Skulpturen im British Museum*, 54.

OPLEIDING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

INHOUD

Mededelingen	3
Een augur voor 25 sikkels. Iets over opleiding bij de Hettieten Th. P. J. VAN DEN HOUT	6
Schooljongens in het oude Egypte	J. J. JANSSEN 13
Naar school in het oude Mesopotamië	Th. J. H. KRISPIJN 21
Schrijvers en Scholing in Oud-Israël	M. DIJKSTRA 34

PHOENIX

is een viermaandelijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres:* Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. *Bank:* Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. *Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux:* Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phoenix*; Drs. G. H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 4 juni 1992 heeft dr. E. TALSTRA het ambt van bijzonder hoogleraar bijbelwetenschappen en alfa-informatica, in het bijzonder de computergestuurde tekstanalyse bij de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam aanvaard. De bij deze plechtigheid uitgesproken rede, getiteld *Schermen met Schrift. De combinatie van Bijbelwetenschappen en Computer geïllustreerd aan de tekst van Genesis 48*, handelt over de toepassingsmogelijkheden van de computer bij een taalkundige bestudering van het Klassiek Hebreeuws, de grondtaal van het Oude Testament, en in het bijzonder bij de tekstanalyse van oudtestamentische teksten. De mogelijkheden worden geïllustreerd aan de hand van Gn. 48, het verhaal waarin Jacob de beide zonen van Jozef, Israël en Manasse, zegent. Deze tekst is gekozen omdat zich in dit

hoofdstuk een aantal exegetische problemen voordoet, zoals de plotselinge omkering van de volgorde van de namen Manasse en Efraïm in de woorden van Jacob in vs. 5 en de afwisseling van de namen Jakob en Israël in dit hoofdstuk.

Op 2 juni 1992 is J. FRISHMAN cum laude gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Leiden tot doctor op een proefschrift getiteld *The Wars and Means of the Divine Economy. An Edition, Translation and Study of Six Biblical Homilies by Narsai*. Promotor was Prof. Dr. L. VAN ROMPAY. Het proefschrift omvat een teksteditie en vertaling van zes metrische homilieën (preken) van de Syrische schrijver Narsai (gestorven in 502/503 na Chr.). Deze teksten zijn nog niet eerder uitgegeven. Behalve de editie en vertaling heeft de auteur ook een studie gemaakt van de theologie van Narsai en getracht deze te plaatsen in de Oost-Syrische exegetische en theologische traditie. Bovendien heeft zij aan kunnen tonen dat Narsai's opvattingen over Gods werking in de geschiedenis (de goddelijke „economie”) in hoge mate afhankelijk zijn van het werk van Theodorus van Mopsuestia (gestorven in 428), een belangrijke vertegenwoordiger van de Antiocheense school van exegese. Daarnaast wordt Narsai's positie ten opzichte van het gedachtengoed van Efrem de Syriër nauwkeurig vastgesteld. Het onderzoek toont aan dat Narsai's stijl in belangrijke mate is beïnvloed door de poëzie van Efrem, zijn gedachtengoed echter in mindere mate dan wel is verondersteld.

Op 23 april 1992 promoveerde A. KOOYMAN aan de Rijksuniversiteit Utrecht tot doctor op een proefschrift getiteld *De joodse kontekst van Mattheüs 5:31-32. Een bijdrage aan het debat over het gebruik van rabbijnse teksten voor de bestudering van het Nieuwe Testament*. Promotoren waren Prof. Dr. P. W. VAN DER HORST en Prof. Dr. T. BAARDA. In deze studie staat de vraag centraal hoe de rabbijnse literatuur op methodisch verantwoorde wijze kan worden gebruikt bij de uitleg van Nieuwtestamentische teksten. Hoewel de geschriften van het rabbijnse jodendom van groot belang zijn bij de bestudering van het kulturele milieu van het vroege Christendom, is de door nieuwtestamentici gebruikte methode doorgaans sterk verouderd. Het onderzoek is toegespitst op het gebruik van rabbijnse parallellen voor de interpretatie van Mt. 5:17-48 en in het bijzonder voor de bestudering van de joodse kontekst van Mt. 5:31-32. De auteur laat eerst zien hoe geleerden in de loop der eeuwen met rabbijnse parallellen voor deze nieuwtestamentische passage zijn omgegaan. Na een inventarisatie en bespreking van de methodische problemen, zoals bijvoorbeeld de problemen rond de datering van rabbijnse teksten en tradities en problemen die samenhangen met de inhoudelijke vergelijking tussen nieuwtestamentische teksten en rabbijnse parallellen, laat de auteur aan de hand van Mt. 5:31-32 en een passage uit het Mishnatractaat Gittin 9:10, twee teksten die handelen over echtscheiding, zien hoe men op een verantwoorde wijze kan omspringen met parallele teksten.

MEDEDELINGEN

MEOL 28: Babylonische wijsheid

Deze zomer verscheen een nieuw deel in de reeks *Mededelingen en Verhandelingen*, no. 28, getiteld *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (8vo,

ingenaaid, xiv + 200 pag.; prijs voor leden fl. 45.-, voor niet-leden fl. 65.-). De auteur is Dr. Sara Denning-Bolle, die een aantal jaren geleden op dit onderwerp promoveerde aan de Universiteit van Los Angeles. Haar manuscript, nu in grondig herziene versie als boek verschenen, is een onderzoek naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, dat zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. „Wisdom is a matter of communicating, enlightening, and instructing, dialogue is its vehicle” (p. 188).

Na een inleiding is hoofdstuk 2 gewijd aan een bespreking van de wetenschappelijke literatuur over de wijsheid in Mesopotamië en elders in het oude Nabije Oosten, vooral die welke na 1960 verscheen, het jaar waarin W.G. Lamberts monumentale *Babylonian Wisdom Literature* (met een nieuwe editie van vrijwel alle wijsheidsteksten) uitkwam. Het beeld dat uit deze literatuuranalyse oprijst van wat moderne onderzoekers onder „wijsheid” verstaan wordt in hoofdstuk 3 getoetst aan wat uit de teksten uit het oude Mesopotamië zelf af te leiden is (terminologie; goden en mensen met een speciale relatie met wijsheid; tradities over de „oerwijzen” of *apkallū*; tekstgenres die wijsheid bevatten; volkswijsheid en wijsheid van geleerden). Om het onderzoek van de dialoog comparatief reliëf te geven biedt hoofdstuk 4 een korte schets van de dialoog als literair procédé bij Plato, Plotinus en de Russische litterator Bakhtin, die speciale aandacht schonk aan de dialoog in de roman. Hoofdstuk 5 (p. 85-134) behandelt de dialoog in de Akkadische literatuur, met speciale aandacht voor dialogen in een verhalende context (o.a. Gilgamesj), in de in het oude Mesopotamië populaire „twistgesprekken” (waaronder ook „De fabel van de Vos” wordt behandeld), en in meer specifieke genres: in rituelen en bezweringen, in gesprekken tussen God en mens en in die tussen leraar en leerling („instructies”). Hoofdstuk 6 (p. 135-176) biedt een grondige analyse van de drie belangrijkste dialoog-teksten die tot de wijsheid behoren: de zogenaamde „Theodicee” (een kunstwerk van grote indringendheid, vergelijkbaar met het boek Job), de Oudbabylonische dialoog tussen „Een man en zijn god”, en de bekende „Pessimistische dialoog”, een mengeling van ernst en satire. Een slot-hoofdstuk vat de resultaten samen en bespreekt vorm en functie der in de dialogen gebruikte middelen: metaforen en vergelijkingen, herhalingen, rethorische vragen, dialoog in een dialoog, de innerlijke dialoog, de impliciete reflectie en het dramatische, op hoordens en/of lezers gerichte effect, dat de communicatieve functie van de dialoog onderstreept.

Het boek biedt door zijn ruime thematiek ook een algemene inleiding in de Babylonische wijsheidsteksten. Hoofdstuk 2 en de bibliografie (p. 189-199) maken wegwijs in de omvangrijke primaire en secundaire literatuur. De talrijke, steeds in transcriptie en vertaling geboden letterlijke citaten uit de wijsheidsteksten (vooral in hoofdstuk 5 en 6) laten de lezer ook met de bronnen zelf kennismaken, een uniek tekstgenre dat een belangrijke plaats in de intellectuele geschiedenis van het oude Mesopotamië en meer algemeen van de oude wereld inneemt en dat bestudeerd moet worden via zorgvuldige filologische en literaire analyse en door vergelijkende benadering.

Leden die dit boek tegen de gereduceerde ledenprijs willen *bestellen* kunnen dit doen door fl. 50.- (prijs plus porto) over te maken op gironummer 229501 van Ex Oriente Lux met de vermelding „MEOL 28”, waarna het boek hun wordt toegezonden.

MEOL 29: De Schilderskaravaan 1 68

Najaar 1992 verschijnt een nieuw deel in de reeks MEOL. Het is de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 samen met Franse collega's, waaronder de invloedrijke J-L. Gérôme van de École des Beaux-Arts, een studiereis die hem van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium voerde. Het zeer interessante reisverslag is vertaald en van inleiding, noten en registers voorzien door Dr. M.J. Raven, conservator van de Egyptische Afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het wordt geïllustreerd met dertig afbeeldingen in zwart-wit en acht kleurenplaten, met tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en enkele collega's, grotendeels uit nederlandse particuliere verzamelingen en musea, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren. Het boek is een co-productie van „Ex Oriente Lux” en Uitgeverij Peeters te Leuven (8vo, ingenaaid, viii+204 p.). De prijs voor leden van „Ex Oriente Lux” bedraagt fl. 45.- (niet-leden: fl. 65.-). Bestelling is mogelijk door overmaking van fl. 50.- (inclusief verzendkosten) op de girorekening van het Genootschap met vermelding van „MEOL 29”.

Opening afdeling Egypte Allard Pierson Museum

Op 10 oktober j.l. is na een ingrijpende verbouwing de vernieuwde Egypte-afdeling van het Allard Pierson Museum te Amsterdam opengegaan. De afdeling heeft thans de gehele benedenverdieping tot haar beschikking. In tegenstelling tot de oude opstelling zijn de objecten nu rond een aantal centrale thema's gegroepeerd. Eerst betreedt men een zaal met algemene informatie over Egypte en een fraaie maquette van het terrein met de pyramiden van Giza. De volgende zaal illustreert de thema's leven en dood bij de oude Egyptenaren. De meeste objecten in deze zaal komen uit graven. De Late Tijd, vanaf ca. 1000 v. Chr. en inclusief de Koptische Tijd, is goed in het museum vertegenwoordigd en heeft een eigen zaal gekregen. Het hiërogliefenschrift, dat hier ook aan bod komt, wordt door middel van een computer, waarmee hiërogliefen afgedrukt kunnen worden, geïllustreerd. Informatie: tel. 020-5252556.

EEN AUGUR VOOR 25 SIKKELS.
IETS OVER OPLEIDING BIJ DE HETTIIETEN

THEO P. J. VAN DEN HOUT

Vooraf

„Er was eens een ‚ober‘ Zidi. De vader van de koning vroeg voor Ȩištajara en Maratti een *ħarħarā*-beker met wijn, (maar) hij (Zidi) gaf de koning goede wijn en hen andere wijn. De een stapte naar de koning en sprak: ‚De wijn, die de koning zag, heeft men niet gegeven.‘ Ook de ander kwam en sprak zo. Ze hebben hem (Zidi) afgevoerd en ‚bewerkt‘ en hij is gestorven.”¹

Deze anekdote is afkomstig uit een verzameling exempels uit de oudhettitische periode (16-de eeuw) over hooggeplaatsten, hun misstappen en de gevolgen daarvan. De verhaalde vergrijpen dienen als afschrikwekkend voorbeeld en hebben zo een didactisch karakter. De Hettieten hadden een duidelijke voorliefde voor zulke anekdotes en geloofden in de *leçon par l'exemple*.

Dergelijke exempels vinden we door de hele Hettitische literatuur. Toen bijvoorbeeld koning Šuppiluliuma I (ca. 1340) zijn verdrag met het land Ȩajaša in het noorden van Anatolië sloot, huwelijkte hij ter bekrachtiging van de overeenkomst zijn eigen zus uit aan Ȩukkana, die dat land vertegenwoordigde. Echter, de afwijkende normen van dat land baarden hem de nodige zorgen. Zo was het daar kennelijk geaccepteerd om als man gemeenschap te hebben met de zusters en verdere vrouwelijke verwanten van je vrouw. Omdat Šuppiluliuma geen valse verwachtingen wilde wekken, nam hij daarom in het verdrag een aparte klausule op, waarin hij uitgebreid uitlegde, dat dit bij de Hettieten als incest gold en daar de doodstraf op stond. Om zijn punt te verduidelijken last hij het verhaal over een zekere Marija in:

„Wat Marija betreft, waarom is hij gestorven? Kwam er niet een tempeldienares, en keek hij haar niet recht in de ogen? Echter, uitgerekend de vader van de koning zag het vanuit zijn raam en greep hem: ‚Waarom keek jij haar recht in de ogen?‘ Om die reden is hij gestorven. Onthou jij dus goed, waarom de man gestorven is!”²

Afgezien van dit meer algemeen didactisch principe weten we helaas niet veel van opleiding en alles wat daarmee te maken heeft. De Hettitische maatschappij wemelde van ambtenaren, sekulier en religieus, mannen en vrouwen, hoog en laag, maar hoe ieder van hen zijn of haar vak leerde, blijft

voor ons verborgen. Dat heeft, zoals dat voor wel meer terreinen geldt waarover we net zo min veel weten, te maken met de aard van onze bronnen. De tempel- en paleisarchieven bewaren de officiële documenten van alles wat er in het rijk rondging: ambtelijke en internationale korrespondentie, verdragen en overeenkomsten, wetten en internationale korrespondentie, verdragen en overeenkomsten, wetten en processen-verbaal, orakels, gebeden en geloften, rituëlen en feesten, de literaire kanon. Dat alles is de neerslag van en door mensen, die hun scholing al lang achter zich hebben. Maar de persoonlijke ontboezemingen van alledag uit een privé-archief ontbreken geheel. Nergens de wanhoop van een leerling of de verzuchting van een meester. Een fragmentarische opmerking van de man die trots vermeldt, dat een zanger hem al drie liederen geleerd heeft³. „Schmerzlich wird dabei dem Forscher auf dem Gebiete des Alten Kleinasien bewusst, wie wenig wir hier für das gleiche Thema an Quellen besitzen” merkte HEINRICH OTTEN ooit op toen hij schreef over de opleiding van schrijvers in Hettitisch Anatolië⁴. Over dat weinige gaat dit stuk.

Dieren

De beste Hettitische bronnen voor opleiding zijn ongetwijfeld de paarden-trainingsteksten. Echter, hoewel ze in Ḫattuša gevonden zijn en ook in het Hettitisch gesteld, is de herkomst ervan duidelijk Hurritisch. De zgn. Kikkulitext, één van de drie groepen van teksten die men in totaal in dit corpus onderscheidt, begint als volgt: „Zo (spreekt) Kikkuli, de paardentrainer, van het land Mittanni.” Al de in dit corpus thuishorende hippologische verhandelingen stammen uiteindelijk uit de middelhettitische periode, toen er een uitgebreide Hurritische invloed in Ḫatti-land merkbaar was. Het is heel wel mogelijk, dat Kikkuli als expert vanuit Mittanni „uitgeleend” is geweest aan het Hettitische hof. In de Kikkulitext worden, voorzover overgeleverd, voor een periode van bijna 200 dagen exakte aantallen gegeven van afstanden, voederhoeveelheden alsmede precieze aanwijzingen voor stap, draf en galop en het onderhoud der dieren. Deze teksten vormen daarmee een werkelijk handboek voor de training en verzorging van paarden. Een citaat ter illustratie:

„Wanneer het avond wordt, haalt men ze (i.e. de paarden) uit het ‚huis van de wagenstrijder’ en spant ze in. Hij (i.e. de wagenstrijder) rijdt ze 1 mijl, waarvan hij ze 100 meter in rengalop laat rijden. Wanneer hij ze terugrijdt, spant men ze uit. Hij verzorgt ze en men drinkt ze. Daarna brengt hij ze terug naar het ‚huis van de wagenstrijder’. Hij geeft hen 3 handenvol hooi vermengd met 2 handenvol gerst en 2 handenvol graan. Als ze hun voer op hebben, doet hij ze een halster aan.”⁵

Uit andere teksten leren we overigens, dat bokken en rammen getraind werden om te lopen in een tredmolen bv. ter aandrijving van een pottenbakkersschijf.

Schrijvers

Rond 1600 v. Chr. ontleenden de Hettieten via het Hurritisch-Noord-syrische gebied de kursief oud-babylonische variant van het spijkerschrift uit Mesopotamië. Dat betekende niet alleen een overname van het schrift als verzameling van tekens met bijbehorende klankwaardes, maar ook een overname van schrijf- en schrijverstradities, die daarmee gepaard gingen. Daaronder bijvoorbeeld de gewoonte om bij wijze van afkorting Sumerische woordtekens te gebruiken: in plaats van het Hettitische woord voor „koning” *ḫaššuš* uit te spellen in vier tekens (*ḫa-aš-šu-uš*) gebruikte men liever één Sumerisch teken (*lugal*). Op dezelfde manier schrijven wij vaker „2” dan „twee”. Ook het feit, dat Hettitische schrijvers naast het Sumerisch ook veel Akkadisch in hun teksten gebruiken herinnert voortdurend aan de bron van ontlening: zo vinden we de Hettitische ontkenning *natta* „niet” slechts zelden uitgeschreven (*na-at-ta*), maar wel duizenden malen het Akkadische *ul*. Tenslotte zullen de Hettieten als deel van die toen al meer dan duizend jaar oude schrifttraditie waarschijnlijk ook de in Mesopotamië daarvoor ontwikkelde onderwijsmethodes overgenomen hebben. Van het kopiëren van enkelvoudige tekens en combinaties daarvan via de zgn. lexikale lijsten tot echte teksten, waarna de leerling zich een volleerd schrijver mocht noemen. Het wonderlijke is alleen, dat daarover uit Anatolië nauwelijks iets bekend is. Lexikale lijsten zijn er wel en soms vermoedt men in een lelijk en gebrekkig geschreven tablet de hand van een leerling, maar de voor Mesopotamië zo karakteristieke „linze”-vormige tabletjes met aan de ene zijde het voorbeeld van de meester en aan de andere kant de onhandige kriebel van de gezelschap ontbreken. Soms noemen schrijvers zichzelf in het kolofon van het tablet „leerling” of „klein-schrijver”. De beroemde Anuwanza, onder wie in de tweede helft van de 13-de eeuw zo vele tabletten geschreven zijn, was misschien zo’n meester: Armaziti, Nananza, Karunuwa, Turḫuntaziti, Anatšar, Pikku, Tatigganna, Zuzzu, Piḫḫunija, Ḫapatiwalwi, Ziti, Angulli en Tummani werkten bij hem. Maar zij waren allen gezien hun producten het stadium van beginners al lang ontgroeid. Ook kennen we verscheidene schrijversfamilies, waarin het beroep van vader op zoon ging: in één geval kunnen we beginnend in de tweede helft van de 13-de eeuw een stamboom van 4 generaties opstellen, die met verdere lakunes zelfs tot in de 15-de eeuw teruggevolgd kon worden tot de van oorsprong waarschijnlijk Babylonische schrijver en tolk-vertaler Anu-šar-ilāni. Deze verre voorvader was misschien een van de verschillende buiten-

landse „specialisten” zoals die er aan het hof in de Hettitische hoofdstad wel vaker waren. Een native speaker als hij zal men speciaal voor de diplomatieke korrespondentie, die in het Akkadisch verliep, voor de literaire werken van Mesopotamische origine en wellicht ook voor het onderwijs aangetrokken hebben, want de kennis van de akkadische grammatika was bij de meeste autochthone schrijvers vrij gebrekkig. Er is zelfs een geval bekend, waarin een bode waarschijnlijk een tablet geschreven in het „Babylonisch” heeft weggegooid, omdat hij die taal niet machtig was. Dat de kennis van het Akkadisch minder werd naarmate men verder van Mesopotamië verwijderd was, lijkt logisch. De vraag van een koning van Arzawa in het (zuid-)westen van Anatolië aan een spijkerschriftschrijver aan het Egyptische hof in El Amarna om toch vooral Hettitisch te schrijven illustreert dat. Toch vertelt dit alles weinig over de dagelijkse praktijk van een schrijversopleiding.

Soldaten en ambtenaren

Een notoir moeilijke, maar intrigerende passage, die ons iets zou kunnen vertellen over militaire training, is bewaard in de al aan het begin genoemde hofkronieken. Één van de anekdotes vertelt over een zekere Išpudašinara, instrukteur van wagenstrijders:

„De koning nam Išpudašinara (onder zijn hoede). Šuppiuman en Marašša waren wagenstrijders, en (de koning) maakte hem (Išpudašinara) hun overste. 's Nachts gaat hij steeds op patrouille. Maar men konstateerde onrechtmatigheden. Toen men voor Šuppiuman en Marašša een hoge ‚kappersstoel’ gemaakt had, plaatste men de ene voor zijn regiment(?) en de ander voor (diens) regiment(?). 's Nachts roepen zij/roept men(?). Maar sinds hij hun onervaren wagenstrijders op paarden gezet heeft, instrueert Išpudašinara hen in het ... van een pijl (en?) een wiel(?), het hanteren van een wapen. Hij trainde hen en hij trainde deze(?). Sommigen droeg de vader van de koning over aan Nakkilit, de opperschenker, anderen aan Huzzi, de chef heraut, weer anderen aan Kizzu, hoofd van de lijfwacht, en zij maakten hun opleiding af. Als ze dan in aanwezigheid van de koning schieten, geeft men aan degene, die raakschiet wijn te drinken. Maar wie mist, geeft men een beker ... en hij zal naakt ten aanschouwe van alle rennen(?)”⁶

Het doel van deze episode en vooral de passage met de „kappersstoel” is niet helemaal duidelijk. In ieder geval lijkt het erop, dat na een basistraining door Išpudašinara de wagenstrijders hun verdere opleiding voltooien bij hun toekomstige regimenten(?), waarna een soort examen voor de koning volgt.

Met enig reserve zou men ook de zgn. instructie-teksten uit vooral de middelhettitische periode (ca. 1450-1350) als een vorm van opleiding kunnen zien⁷. Daarin vinden we reeksen voorschriften voor allerlei groepen van

beamten: de koninklijke lijfwacht, tempelpersoneel, kommandanten van de grensdistrikten en de „burgemeester” van Ḫattuša. Bij de instructie voor de lijfwacht gaat het om een rechtszaak of audiëntie voorgezeten door de koning, die daarvoor 's ochtends het paleis per wagen verlaat. Gedetailleerd worden alle bewegingen van de verschillende leden van de lijfwacht vastgelegd, van het openen van de paleisdeuren 's morgens, als ze de koning ophalen, tot aan de terugkeer in de stad met aansluitende maaltijd. Het tempelpersoneel daarentegen wordt bijvoorbeeld gemaand, de vette offerdieren die in de tempel gebracht worden, niet stiekem te vervangen voor magere exemplaren uit de eigen veestapel, op te passen met vuur en van onbesproken gedrag te zijn. Voorts mogen ze zich niet de kostbaarheden van de tempel toeëigenen (bv. als sieraad voor hun vrouw), ze mogen zelf geen zilver of goud hebben. Maar

„als men hem uit het paleis bij wijze van geschenk zilver, goud, kledingstukken of bronzen voorwerpen geeft, laat dat dan gespecificeerd zijn: ‚Deze koning heeft het hem gegeven’ en ook moet vastgelegd zijn, hoe groot het gewicht ervan is. Verder moet ook als volgt vastgelegd zijn: ‚Bij dit feest heeft men hem het gegeven.’ Ook getuigen moeten aangegeven zijn: ‚Toen men het hem gaf, waren deze en deze tegenwoordig.’”⁸

Deze instructies waren in Hettitische ogen juridische overeenkomsten met de genoemde groepen en zijn vooral regelgeving, waarop de andere partij zich vastlegt. In de meeste gevallen zullen de beamten en soldaten daar een eed van trouw bij hebben afgelegd. Dit is bij uitstek het geval bij de jongere instructies van na 1240, die aan o.a. eunuchen, prinses en hoge militairen gericht zijn. In alle gevallen hebben de personen in kwestie hun opleiding achter de rug en zijn al lijfwacht, priester of kommandant. In die zin zijn deze instructies niet zozeer als opleiding, maar op zijn hoogst als een vorm van nascholing te beschouwen.

Koningen

Maar naast schrijvers en soldaten moeten er ook koningen en prinses opgeleid worden: wat gebeurde er met hen? Vrijwel altijd komen we hen pas tegen op hun eindbestemming, als koning, onderkoning, bevelhebber, top-ambtenaar, chef-schrijver of opperpriester. Als we de oudhettitische koning Ḫattušili I (ca. 1630) mogen geloven, dan nam hij zelf de opvoeding van zijn opvolger ter hand. Na zijn neef Labarna als eerste kandidaat tot priester gemaakt en op alle mogelijke manieren gestimuleerd te hebben, verstoot hij hem hevig teleurgesteld. De jongen had slechts oren naar zijn moeder, „die slang” zoals Ḫattušili haar bij herhaling noemt. Tenslotte valt zijn keuze op

de jonge Muršili (I). Die adopteert hij op zijn ziekbed vol vertrouwen: „Alleen een leeuw zal de godheid op de plaats van een leeuw zetten.” Muršili wil wel luisteren naar 's konings wijze raad:

„Neem je vaders woorden ter harte! Als je je vaders woorden ter harte neemt, zul je brood eten en water drinken. Zolang de kracht van de jeugd in je hart is, eet dan twee-, driemaal per dag en zorg goed voor jezelf. Als de ouderdom in je hart is, drink dan zoveel als je wilt, en sla je vaders raad in de wind!”⁹

Dan besluit hij:

„Mijn raad heb ik gegeven en dit tablet moet men maandelijks aan je voorlezen, zodat je mijn raad en mijn wijsheid in je hart zult sluiten.”¹⁰

Zijn bijna vier eeuwen latere naamgenoot Ḫattušili III doet met zijn zoon Tudḫalija in wezen hetzelfde. Hij laat hem dezelfde carrière doorlopen als hij zelf. Ook Tudḫalija wordt priester en chef van de lijfwacht en bereid zich zo voor op de dubbele taak die hem als Grootkoning te wachten staat, die van religieus en politiek-militair leider. Om ook anderen van diens kwaliteiten te overtuigen, schrijft zijn vader hem zelfs grotere daden toe dan waartoe hij zelf in staat was.

Tot opleiding in de ruimste zin van het woord mogen we misschien ook de rite de passage rekenen, die waarschijnlijk iedere prins — en misschien wel iedere jonge Hettiet — moest ondergaan. De passage in kwestie is onderdeel van het „Feest van de voortplanting” en vindt plaats op de derde dag in de „herberg”. Daar bestelt de jonge vorst verschillende soorten broden, wat melk en twee potten bier, die hij en 12 prostituees wegwerken. Nog diezelfde avond leggen anderen(?) hem vervolgens neer, zetten aan weerszijden van zijn hoofd en voeten broden, en trekken een cirkel van bier om hem heen, waarna men de prostituees weer binnenbrengt. Dan eindigt het eerste tablet en wordt de voortzetting aan onze fantasie overgelaten. „It is possible that prostitutes could have served some function other than having sexual intercourse with the prince during the night, but not probable.”¹¹

Leergeld

Een van de aardigste bijdrages tenslotte, die de Hettitische bronnen leveren voor het thema opleiding, is wat ze vertellen over de kosten ervan. Helemaal aan het eind van de tweede serie wetten¹² staat nl. het volgende:

„Als iemand een jongen in de leer doet, als timmerman, smid, wever, leerbewerker of voller, dan betaalt hij als leergeld 6 sikkels zilver.”¹³

Met een Hettitische sikkels van tussen de 12 en 13 gram komt dit neer op ongeveer 75 gr. zilver. Dit kan voor de meester een aardige winst opleveren, want elders, in de tarieflijst in de wetten staan de maximumprijzen voor vollere handwerkslieden vermeld:

„Als iemand een handwerksman koopt, een pottenbakker, smid, timmerman, leerbewerker, voller, wever of ...-maker, dan betaalt hij 10 sikkels zilver.”¹⁴

Ter bepaling: een muilezel of schaap kost 1 sikkels zilver, een volwassen koe 7. Maar weinig dingen zijn zo duur als een goed opgeleide vogelschouwer of agur, nl. 25 sikkels. Goede raad was duur, ook toen al.

Noten

¹ KBo III 34 ii 1-7 met duplicaat.

² Voor de standaardeditie van de belangrijkste Hettitische verdragen zie J. FRIEDRICH, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache* 1-2 (Leipzig 1926, 1930); voor deze passage zie deel 2, 128-129.

³ KUB XL 92 Vs. 10-11.

⁴ Vgl. H. OTTEN, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 4 (1956) 179.

⁵ Voor de standaardeditie van deze paardenteksten zie A. KAMMENHUBER, *Hippologia Hethitica* (Wiesbaden 1961); voor deze passage zie p. 54-55.

⁶ KBo III 34 ii 15-35.

⁷ Een uitgebreide uiteenzetting over dit genre teksten geeft Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE in *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (ed. K. R. VEENHOF, Zutphen 1983) 160-181.

⁸ KUB XIII 4 ii 39-45.

⁹ KUB I 16 + iii 28-32.

¹⁰ KUB I 16 + iii 56-58.

¹¹ H. A. HOFFNER in: *Anatolian Studies presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65th birthday* (edd. K. BITTEL, Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE en E. REINER, Leiden 1974) 120.

¹² Voor de Hettitische wetten zie de bijdrage van Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE in *Phoenix* 33,2 (1987) 50-59. Voor de standaardeditie van de Hettitische wetten zie J. FRIEDRICH, *Die hethitischen Gesetze* (afk. HG), Leiden 1971.

¹³ HG II §86b/200B.

¹⁴ HG II §61b/176.

SCHOOLJONGENS IN HET OUDE EGYPTTE

J. J. JANSSEN

„Wees een schrijver. Het behoedt je voor zwoegen en beschermt je tegen allerlei arbeid.” Dat is het thema van de talrijke teksten die zich bezig houden met onderwijs en school in het Egypte van de faraos.

Voor de overgrote meerderheid der kinderen uit die dagen bestond er geen kans op enige gerichte instructie, evenmin als voor volwassenen. De rijke overvloed van instellingen die cursussen en opleidingen van velerlei aard aanbieden is een verschijnsel van onze eeuw. De jeugd in Egypte leerde nog spelenderwijs. Meisjes begonnen al heel jong, op het voorbeeld van moeder of een oudere zuster, mee te helpen in het huishouden: koken, wassen, en vooral babies en kleuters verzorgen. Jongens werden verwacht hun vaders te assisteren bij het bewerken van de akker of het uitoefenen van een ambacht. Speciaal het hoeden van geiten en het verzorgen van de ezel was een normale taak voor een kind. In de afbeeldingen op de grafwanden zien we jongens en meisjes aren lezen achter de maaiers, boodschappen doen voor het keukenpersoneel van een landgoed, of het gedorste graan beschermen tegen de vraatzucht van vogels. Alles zonder enige opleiding, geleerd door imiteren van ouderen, min of meer als een serieus spel. Zo was het toen, zo is het nu nog in veel landen, ook in grote delen van modern Egypte.

Er was echter één beroep waarvoor gerichte instructie nodig was: dat van schrijver, van iemand die kon lezen en schrijven. Maar een schrijver moest meer kunnen dan met penseel en inkt de cursieve tekens van het hiëratisch schrift op een papyrusvel optekenen — de fraaie hiërogliefen, afbeeldingen van mensen, dieren en voorwerpen, werden hoogst zelden geschreven; zij waren het product van beeldhouwers en schilders. Nee, de vaardigheid van het schrijven alleen maakt een jongen nog niet tot „schrijver”. Hij moet ook kunnen rekenen, weten hoe hij de boeken moet bijhouden van een instelling waarbij hij in dienst treedt, hoe hij een beleefde brief aan een collega of een hoger geplaatste moet opstellen, hoe hij daarin een verzoek moet formuleren. Kortom, een schrijver is wat wij noemen een ambtenaar, van de laagste klerk tot 's konings minister toe.

Zij die hun opleiding voltooid hadden waren daar hun leven lang trots op, hoe ver ze het ook in de maatschappij mochten brengen. Ook de hoogsten in den lande lieten zich afbeelden in de houding van een schrijver: in kleermakerszit, met een papyrusrol over de bovenbenen gespannen, de rol in de ene hand, het penseel in de andere (fig. 1). Dit is de „hiëroglief” voor machtheb-

Fig. 1. Een schrijver in de voor hem karakteristieke houding (RMO Leiden, AST 31).

ber, iemand die in het leven geslaagd is, want: „De schrijver, hij alleen stelt de producten van alle werkers te boek”. Hij is dan ook de enige die geen belasting betaalt!

Dat werd er bij de jongens die het voorrecht genoten naar school te gaan ingehamerd; het vormt het hoofdthema van hun schrijfoefeningen. De jongens, want meisjes werden niet tot schrijver opgeleid. Dat had sociaal gezien ook weinig zin: een vrouw kon in Egypte geen ambtenaar worden. Slechts heel enkele posities in het maatschappelijk leven waren voor haar bereikbaar, en dan nog werden de administratieve kanten ervan door mannen verzorgd. Dat wil echter niet zeggen dat alle vrouwen analfabeet waren. Zeker in de hogere kringen, maar ook hier en daar in de middenklasse, vond men vrouwen die zich, hoe dan ook, de vaardigheden van lezen en schrijven hadden verworven. Het bleven echter uitzonderingen. Ook onder de mannen was immers het percentage geletterden laag, wel niet hoger dan één of twee per honderd.

Hoe zag een Egyptische school er uit? Van een speciaal gebouw voor het onderwijs is ons niets bekend. Waarschijnlijk werden de lessen grotendeels of uitsluitend gegeven in de open lucht. We weten dat vele scholen aan tempels verbonden waren, en in zo'n complex was er altijd wel een ruimte, al of niet overdekt, waar een groep jongens in een kring rondom een meester op de grond kon hurken. Helaas bezitten we geen enkele afbeelding van zo'n schoolklas in actie.

Meer is ons bekend van de inhoud van het onderwijs, zowel van het programma als van de opeenvolging van „scholen” die men doorliep. De hogepriester van Amon Bekenchons, uit de tijd van Ramses II (c. 1225 v. Chr.), vertelt ons daarover in zijn autobiografie, die op een van zijn zitbeelden, nu in München, is opgetekend (fig. 2). Hij bracht vier jaar door, zo vertelt hij, op de lagere school in de Moet-tempel in Karnak. Daarna was hij elf jaar lang leerling in de koninklijke stallen. Die tijd diende kennelijk om hem de geheimen van de administratie bij te brengen, al kreeg hij misschien ook enig aanvullend onderwijs in niet direct „nuttige” vakken, zoals geometrie en astronomie. Na deze vijftien jaar begon Bekenchons' loopbaan in de Amon-tempel van Karnak. Eerst nog vier jaar onder het toezien van zijn vader, die zelf een hoge functie aan deze instelling bekleedde. In die periode groeide hij uit tot een volwaardig ambtenaar, gereed om de maatschappelijke ladder verder te beklimmen. In zijn latere leven rees hij van een lagere priesterfunctie — priesters waren in het algemeen geen theologen maar bestuurders van de tempelgoederen — tot de hoogste rangen, om tenslotte gedurende zeven-en-twintig jaar het ambt van Hogepriester van Amon te bekleden. Alles tezamen een carrière van vijf-en-tachtig jaar. Daaruit kunnen

Fig. 2. De hogepriester Amon Bekenchons (Staatliche Sammlung Ägyptische Kunst München, WAT 38).

we opmaken dat hij op zijn eerste schooldag wel niet ouder dan vijf of zes jaar is geweest, dezelfde leeftijd als die waarop onze kinderen voor het eerst naar school gaan.

Bekenchons was natuurlijk een uitzondering; zó succesvol waren maar weinigen. Behalve een goede start, die hij aan zijn vaders positie dankte, en grote capaciteiten, was daarvoor de gunst van farao vereist. En bovenal: ijver. Niet iedere leerling deed z'n best. In de teksten die de leerlingen uit hun hoofd moesten leren, en die hen dienden als modellen voor een goede stijl, vinden we verscheidene voorbeelden van luie en baldadige jonge mannen. Zo spreekt een leraar tot een van zijn pupillen:

„Er is mij verteld dat je het schrijven hebt opgegeven,
en je rondwentelt in pleziertjes;
dat je van straat tot straat trekt,
en al waar je geweest bent stinkt het naar bier.
Bier maakt dat men geen man meer is;
het brengt de ziel tot zwerven.
Je bent als een krom roer van een boot,
dat naar geen kant gehoorzaamt;
als een schrijn zonder god, als een huis zonder brood.”

Horen we hier niet de schoolmeester van alle tijden — al zou hij in onze dagen misschien naast alcohol ook drugs noemen. Maar het verhaal gaat nog verder.

„Je bent gesnapt toen je over een muur klom,
na de stok (waarin je gevangen zat) te hebben gebroken.
De mensen rennen voor je weg,
nadat je ze wonden hebt toegebracht.
En nou zit je in het bordeel, midden tussen de meiden.
Je zit voor het kind, gedrenkt in zalfolie,
met een bloemenslinger om je nek;
je trommelt maar op je buik,
je strompelt en valt plat op je gezicht in de modder.”

En het oordeel van een leraar over zo'n leerling?

„Ben jij nou een ezel? Iemand zal je temmen. Er zit geen verstand in je lijf.”

Klaarblijkelijk verwachtte de spreker dat zo'n donderpreek op andere, potentiële boosdoeners invloed zou hebben; dat schijnen schoolmeesters altijd te geloven, ook wanneer het, zoals in dit geval, om oudere delinkwenten gaat.

En dan nu het leerprogramma. Daarvan weten we wel iets uit de periode van het Nieuwe Rijk. Men paste bij het lees- en schrijfonderwijs de globale

methode toe: niet afzonderlijke tekens of zelfs woorden, maar hele zinnen werden uit het hoofd geleerd en dan opgeschreven. De eerste tekst die een kind te bestuderen kreeg was het boek *Kemit*, wat zoïets als „compendium” of „samenvatting” betekent. Het is een compilatie van beleefde briefformules, een verhaaltje over de terugkeer van een reiziger uit het buitenland (als model voor de verhalende stijl) en een aantal zinnen die plegen voor te komen in autobiografieën. Dit schoolboek was samengesteld in het Midden Rijk (ca. 2000 v. Chr.), en dus geschreven in de taal van die periode. In het Nieuwe Rijk, zo’n acht tot tien eeuwen later, moet het voor de leerlingen nauwelijks begrijpelijk zijn geweest. Ook de vormen van de cursieve tekens weken sterk af van die welke in de administratie van de latere eeuwen werden gebruikt. Het is alsof een huidige schoolleerling van de eerste klas lezen en schrijven moet oefenen aan de hand van een middeleeuws handschrift. Kennelijk deed het er niet toe of het kind iets begreep van wat het uitsprak (lezen deed men altijd hardop) of neerschreef; het ging enkel om de techniek, het vormen van tekens en de manier waarop ze in woorden werden omgezet. Pas later, als men de beginselen beheerste, kwamen teksten uit de eigen tijd aan de orde.

Behalve lezen en schrijven omvatte het program ook rekenen, nodig voor het bijhouden van de boeken. Enkele papyri met opgaven zijn ons bewaard gebleven. Ook hierbij leerde men vooral van buiten, zodat een geschoolde schrijver in staat was vrij ingewikkelde berekeningen vlot uit te voeren; zoals ouderen onder ons, niet met zakrekenmachientjes opgegroeid, de tafels van vermenigvuldiging kennen en uit het hoofd kunnen rekenen.

Tenslotte werd er op school ook gezongen, begeleid door een fluit of een lier. Trouwens, ook gelezen werd er collectief en op een zangerige toon, en dan is de stap naar zingen niet groot. Echte solozang werd waarschijnlijk alleen door priesters-in-opleiding geleerd. De tempelkoren die de dienst begeleidden bestonden bovendien vooral uit vrouwen.

Slechts enkele beroepen vergden een opleiding zoals die van de schrijver. Zeker dat van arts, maar echte dokters waren gespecialiseerde schrijvers, net als priesters-theologen. Daarnaast bestonden er vele „blote-voeten dokters”, zonder opleiding. Tekenaars en beeldhouwers kregen na de lagere school eveneens een praktische, zeer grondige training. Waarschijnlijk niet op een school; academies van beeldende kunsten schijnen niet te hebben bestaan. Net als bij de meeste beroepen geschiedde de opleiding van jonge kunstenaars in de praktijk, onder leiding van een familielid of een kennis.

Een aantal werkstukken van leerling-tekenaars en -beeldhouwers zijn ons bewaard gebleven, sommige met figuren en schrifttekens. Op een houten tablet uit de Vijfde Dynastie, bijvoorbeeld, bedekt met een witte pleisterlaag, heeft een leerling de naam van een farao, enkele godennamen, en op de

Fig. 3. Twee werkstukken van kunstenaarsleerlingen (uit: E. BRUNNER-TRAUT, *Die altägyptischen Schervenbilder*, pl. XII = O. Berlijn 21434 en 21435).

achterkant allerlei vissen en vogels getekend, ieder enkele malen herhaald. Sommige van die dieren fungeren als hiërogliefen in het schrift, andere niet. Het gaat hier om een combinatie van tekenen en schrijven.

Ook van het copiëren van grotere scènes op een stuk kalksteen bezitten we voorbeelden. Op enkele exemplaren — nu in Berlijn — zien we een farao op zijn troon zitten, met naast hem een leeuw (fig. 3). Wat opvalt is het verschil in stijl: eenmaal is de vorst een jeugdige figuur, een ander maal oud en vermoeid. Op één stuk is alleen de troon met de leeuw (zonder kop) afgebeeld: duidelijk een studie.

Uit zulke oefenstukken kunnen we iets opmaken omtrent de opleiding tot kunstenaar. Veel blijft ons nog verborgen, net als bij de training van leerling-schrijvers. Toch is de opleiding van deze groepen een aspect van de oud-egyptische maatschappij waarover we tamelijk goed zijn ingelicht, in overeenstemming met de hoge waardering die schrijvers en kunstenaars in die tijd genoten.

NAAR SCHOOL IN HET OUDE MESOPOTAMIË

Th. J. H. KRISPIJN

De schrijversschool

Te midden van de talrijke documenten, opgegraven in Mesopotamië en aangrenzende gebieden, heeft men vele teksten aangetroffen, die in verband staan met de opleiding tot schrijver. Daardoor zijn we tamelijk goed ingelicht over de opvoeding van een kind¹ tot schrijver. De schrijver heeft ook zelf niet nagelaten zich in zijn geschriften te beroemen op zijn in de school verkregen kennis en vaardigheden. Blijkbaar verwierf hij door deze „academische” opleiding aanzien en kon hij rekenen op een goede positie in de maatschappij. Ouders hadden er heel wat voor over om hun kind te laten „studeren”, ook al moesten zij hun zoon ertoe dwingen of de leraar rijk belonen.

Op welke leeftijd een kind naar school ging weten we niet zeker, waarschijnlijk van zijn zevende of achtste tot zijn veertiende jaar („*Vanaf de tijd dat je kind was totdat je jongeman was verbleef je in het Edubba*” Examentekst A 4). De leerling bezocht gedurende drie maanden de school (Sumerisch edubba) en in die maanden had hij nog zes dagen vrij („*[De tijd], dat ik in de school verblijf is minder dan drie maanden*” Edubba 10; „*Mijn vrije dagen per maand zijn er drie en de diverse feestdagen zijn er drie.*” Edubba D 22-23), wat vergelijkbaar is met wat we weten van de werktijd per maand van een gemiddelde arbeider. In die drie maanden stuurde een vader, in de meeste gevallen zelf een schrijver², zijn kind naar school om de beginselen van het schrijven te leren en zich daarna te bekwamen in alle aspecten van schriftelijke administratie en registratie. In de andere maanden was het onderwijzend personeel van de school wellicht wegens eigen verplichtingen als administrateur afwezig. Die tijd zou de gevorderde leerling heel goed kunnen gebruiken om zijn vader te helpen bij diens schrijverswerk en zo de aangeleerde kneepjes van het schrijversvak in de praktijk toe te passen. In de Ur III-periode (2200-2000 v. Chr.) zijn de administratieve activiteiten in de lente en de vroege zomer minder intensief dan in de nazomer, de herfst en de winter, zodat de lente voor de hete zomer de aangewezen tijd lijkt om naar school te gaan.

De school zelf was niets anders dan het huis van een schrijver, waar hij soms bijzondere voorzieningen had getroffen om een bibliotheek te herbergen, zoals in Ur het huis Broadstreet 1 kamer 7, waar men de basis voor een tablettenkast gevonden heeft. De belangrijkste figuur in de school was de ummia, de meester, hij had de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de

opleiding, was de hoogste autoriteit in de school en kreeg het honorarium voor de opleiding. De titel ummia kan ook gebruikt worden voor meesters in allerlei andere ambachten. Het onderwijs zelf liet hij echter vaak over aan de ugula „opzichter”. De ugula kon zelf later een belangrijke positie als schrijver bekleden, daarom moest men hem te vriend houden („*Wees bescheiden en toon respect voor hem, als je respect voor hem toont, mag je opzichter je graag*” Edubba B 32-33). Hij handhaafde ook de orde op school („*De ruzie die de schoolkameraden in aanwezigheid van de opzichter maken, vereffent de opzichter met een straf*” Dialoog 2 229-231). De šeš gal, „oudere broer”, een gevorderde leerling en mentor voor de jonge schrijversleerling, gaf het beginnersonderwijs. Hij moest de opgave boven aan of aan de voorkant van de oefentablet schrijven („*Moge de oudere broer je een nieuwe tablet laten schrijven*” Edubba B 9), die de leerling dan aan de onderkant of achterkant moest naschrijven (Zie fig. 1a-1b). Naast het leren overschrijven van tekens en teksten, moest een leerling ook op dictaat leren schrijven en hele handboeken uit het hoofd leren en opzeggen. Met de „oudere broer” groeide een band en de leerling was hem dankbaar voor dat wat hij van hem geleerd had.

Het lesprogramma in Oud-Babylonische periode (2000-1600 v. Chr.)

Schrijven

Om te leren schrijven begon de leerling met het overschrijven van de zogenaamde syllabenalfabetten. Dat zijn reeksen syllabische tekens³ in bepaalde combinaties. Eerst moest de leerling het leerboekje naschrijven, dat begint met A.A.-ME.ME (syllabenalfabet B⁴). Dit leerboekje had niet alleen tot doel de leerling eenvoudige tekens in combinatie te leren schrijven, maar ook om hem willekeurige klanken fonetisch te leren analyseren, zodat hij die met syllabische tekens kon opschrijven. Het fonetisch weergeven door middel van syllabische tekens komt dus eerst in het onderwijs, pas daarna het lezen van woordtekens. Dit fonetisch leren weergeven van willekeurige taalklanken was nodig voor het schrijven van namen. Omdat Mesopotamië zowel vanuit het oosten als vanuit het westen zeer toegankelijk was, herbergde het groepen van zeer verschillende etnische afkomst. Persoonsnamen in allerlei talen treffen we dan ook in de documenten van het oude Mesopotamië aan. Een schrijver moest deze verschillende vreemde namen in loonlijsten fonetisch kunnen schrijven om nauwkeurig te administreren. Het leren van het syllabenalfabeth B werd voor de leerling gemakkelijker gemaakt, doordat de leraar in zijn mondelinge toelichting de ogenschijnlijk willekeurige tekencombinaties, waarmee het leerboekje begon, als namen opvatte en in het Akkadisch verklaarde en vertaalde om ze zo bij wijze van ezelsbrug een diepere betekenis

Fig. 1a. De leraar schrijft: 11 ma.na kù.babbar „11 mine zilver”; 12 ma.na kù.babbar „12 mine zilver”; 13 ma.na kù.babbar „13 mine zilver”. (LB 997)

Fig. 1b. De leerling schrijft het na.

te geven. („Ik heb de Sumerische en Akkadische [woorden/tabletten?] vanaf (de serie) A.A.-ME.ME tot aan de serie [TU-TA-TI?] opgezegd en opgeschreven” Edubba D 11-12). In de Laat-Oud-Babylonische periode is deze mondelinge toelichting vastgelegd (Syllabenvocabularium A). De verklaringen van de tekencombinaties die worden gegeven zijn gebaseerd op klankassociaties:

ḫu.ḫu = *li-lum* „idiot” = „en.líl „de god Enlil” Syllabenalfabeth B 100. ḫu.ḫu lijkt op ḫu.ru „wild, onbeschaafd”, wat men met het Akkadisch *lillu* „idiot” zou kunnen weergeven. De godsnaam Enlil lijkt weer op *lillum*.

Dit leerboekje gaat dan ook aan het eind over in reeksen bestaande persoonsnamen. Er is echter nogal wat variatie in de door de leerling opgeschreven uittreksels van de serie: soms moest een leerling een regel verschillende malen herhalen op zijn oefentablet of voegde de leraar eigen opgaven toe aan de serie.

Wanneer men eenmaal het opschrijven van willekeurige klanken machtig was, kreeg de leerling het systematischer syllabenalfabet TU-TA-TI ter controle van het geleerde op. TU-TA-TI is fonetisch van opzet: telkens een reeks van tekens met als lezing een combinatie van consonant(en) + U, + A, + I, te beginnen met de tekenreeks TU-TA-TI. Omdat dit fonetisch leren schrijven erop gericht was de leerling namen te leren schrijven, begon de leerling tegelijkertijd vaste reeksen bestaande namen te schrijven („De verschillende lemmata vanaf ^ainanna.téš tot aan (de serie) de dieren van het veld

benevens (de serie) lú = šu schreef ik op" Edubba D 13-14⁵). Met het leren schrijven van de persoonsnamenreeksen begint tevens het aanleren van de woordtekens, het meer gecompliceerde gedeelte van het schrijfonderwijs. De syllabaria (= lijsten van tekens met hun uitspraak) Proto-Ea en Proto-Diri zijn bedoeld als introductie in het leren schrijven van woordtekens of woordtekencombinatie. Zij zijn als volgt opgezet:

- 1 (lemma aanduiding) - á (uitspraak) = A (woordteken) Proto-Ea 1;
 1. (lemma aanduiding) - né-ĝe₆-en (uitspraak) = NIĜIN (woordteken) = *la-wu-u-um* „omgeven” (Akkadische vertaling van het woordteken) Proto-Aa 1 (Zie fig. 2 kolom II 1).
 1 (lemma aanduiding) - di-ri (uitspraak) = SI.A (woordtekencombinatie) = *wa-at-rum* „extra” (Akkadische vertaling van de woordtekencombinatie) Proto-Diri 1.

Verreweg de meeste exemplaren van Proto-Ea zijn zonder vertaling en vaak zonder uitspraak geschreven op tabletten kenmerkend voor de meer gevorderde leerling⁶. De exemplaren van Proto-Ea met vertaling (Proto-Aa) zijn zo mooi geschreven, dat ze wel door een zeer gevorderde leerling of zelfs een leraar geschreven moeten zijn als een eigen exemplaar van een belangrijk handboek, waarin de toelichting bij de leerstof is opgenomen⁷. De moedertaal van de meeste leerlingen, het Akkadisch, werd dus alleen in de mondelinge toelichting van de beginnersleerboeken gebruikt. De beste manier om Sumerisch te leren schrijven was immers gedwongen worden in het begin uitsluitend Sumerisch te lezen en te schrijven.

In deze fase van het schrijfonderwijs werd het voor de leerling noodzakelijk naast de meer abstracte kennis van zoveel mogelijk losstaande woordtekens en hun uitspraak, verkregen door het bestuderen van de series Proto-Ea en Proto-Diri, door middel van het over- of opschrijven van thematische en acrografische lijsten⁸ de woordtekens in allerlei in de praktijk voorkomende combinaties te leren kennen. Dit was weer nodig als opstapje naar het leren gebruiken van woordtekens en fonetische syllabische tekens in eenvoudige Sumerische zinnestelsels.

Naast het gewone schrift moest de leerling ook andere schriftvormen kunnen schrijven („*Ken je het normale, veranderde, verticale, dunne schrift in een voltooid, geschreven tekst.*” Examentekst A 19). Het is bekend dat in de administratie van de Ur III-periode verschillende categorieën personeel met verschillend geschreven spijkerschrifttekens werden aangeduid. Ook het schrift van inscripties in steen ziet er anders uit, meestal archaischer, dan het schrift op kleitabletten. Schrijvers moesten steenbewerkers en zegelsnijders de tekst bij reliëfs of zegels geven om na te tekenen op steen en daarna uit te hakken.

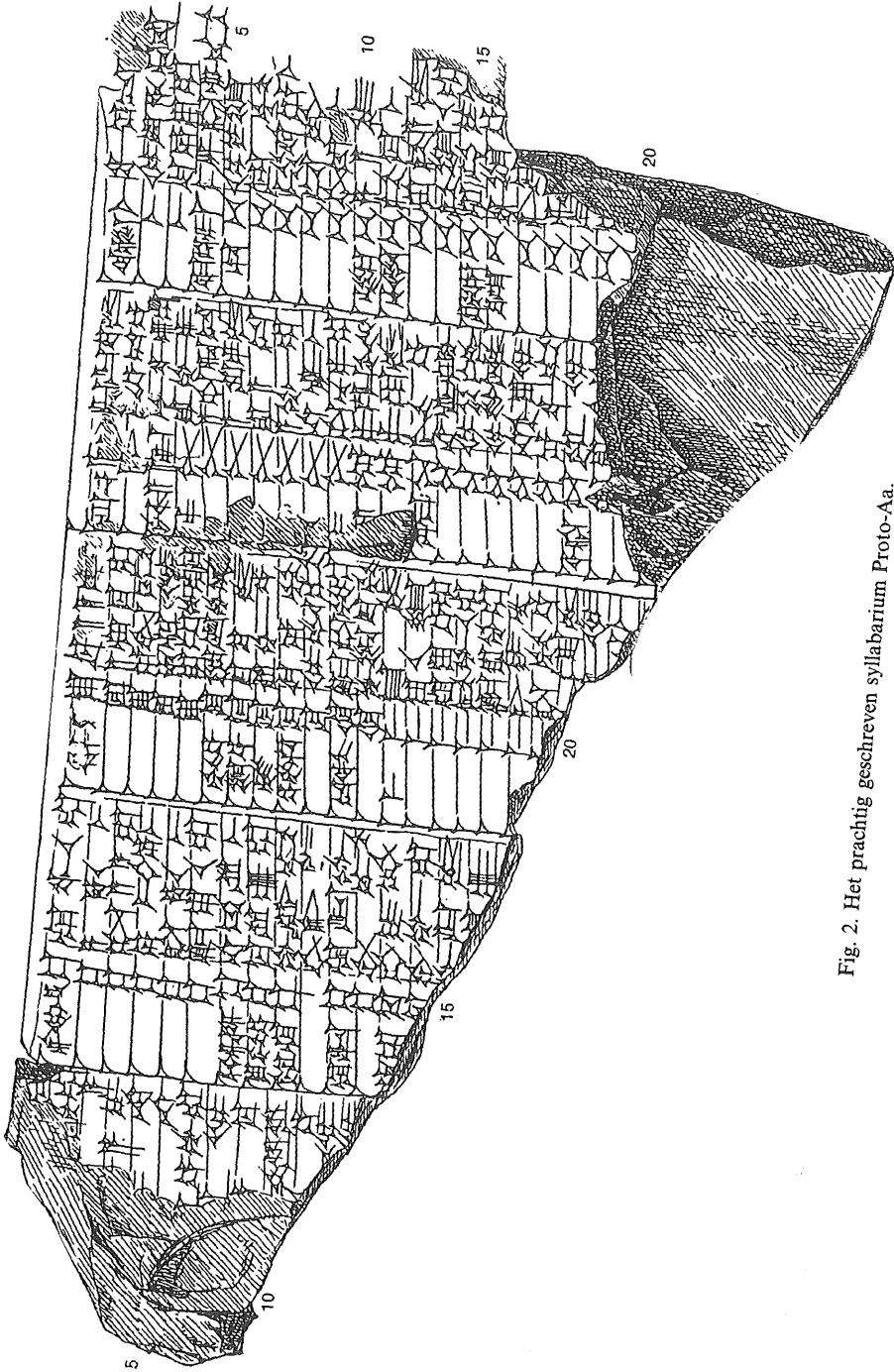

Fig. 2. Het prachtig geschreven syllabarium Proto-Aa.

Taal en literatuur

Sumerische spreekwoorden en fabels of standaardfrases van modelcontracten (zie verder onder recht), vaak opgenomen in collecties, waren de eerste Sumerische zinnen, die de leerling leerde schrijven. Spreekwoorden en fabels werden gekozen uit pedagogische overwegingen. Zij stonden immers dicht bij de belevingswereld van de jonge leerling. Via de spreekwoorden en fabels kwam de leerling in aanraking met Sumerische literatuur. Na de spreekwoorden ging hij zich bezighouden met de collecties Sumerische literaire brieven. Een aantal van de in deze collecties opgenomen brieven zijn originele brieven van de koning van Ur of Larsa aan hoge ambtenaren, die ons enig inzicht geven in de verhouding binnen het rijk van de derde dynastie van Ur en de Vroeg-Oud-Babylonische periode (2200-1800 v. Chr.).

Een andere briefcollectie (B) bestaat echter niet alleen uit originele brieven, maar ook uit verzonden brieven, verzonden(?) bouwinscripties (Tummal-inscriptie), officiële afkondigingen, een fabelbrief van een aap aan zijn moeder en gebeden in briefvorm, een waarlijk bont palet van literaire genres. Van de briefcollecties was het een kleine stap naar het genre van de koningshymnen. Bepaalde koningshymnen (zoals Lipitištar-hymne B) zijn te beschouwen als een introductie tot het literaire Sumerisch. Zinnen uit deze hymnen vindt men zelfs op de ronde oefentabletten. De aan het hof werkzame schrijver moest immers in staat zijn een gebed of hymne, waarin zijn heer werd geprezen, te componeren. Maar deze koningshymnen waren slechts het begin van de kennismaking met Sumerische literatuur, vele exemplaren en versies van Sumerische literaire werken zijn immers in Nippur en andere culturele centra van de Oud-Babylonische periode teruggevonden.

Muziek

Nauw verbonden met de kennis van de literatuur, was de kennis van de muziek. Een schrijver was pas volwaardig, als hij kennis van muziektheorie bezat, kon zingen en de lier bespelen (Over een mislukte leerling: „Ook al had hij de lier bij zich, muziek kende hij niet. Hij, die achterloopt bij zijn klasgenoten, weet niet mooi zacht en hard te zingen.” Dialoog 2 94-96). Deze kennis had hij vooral nodig bij het optekenen of componeren van cultische liederen: hij moest de strofische opbouw van de liederen kennen. In Ur kon de reinigingspriester Kuningal goed schrijven, gaf schrijfonderwijs en componeerde o.a. cultische gelegenheidsliederen voor koning Rimsin van Larsa. Kuningals zonen namen zowel zijn functie in de tempel als het onderwijs over. De zeer technische steminstructie voor de lier uit de Oud-Babylonische periode⁹, gevonden in Ur, wijst erop, dat sommige schrijvers zich specialiseerden in muziek.

Taalkunde

Pas in de laatste fase van de schrijversopleiding ging de leerling zich systematisch met de Sumerische taal bezighouden. Hij deed dit aan de hand van reeksen nomina met wisselende grammaticale elementen of reeksen Sumerische verbale vormen (paradigmata) verklaard door een Akkadische vertaling. Vaak ontstaat „taalkunde” daar waar men de eigen taal (in dit geval Akkadisch) vergelijkt met de vreemde taal (Sumerisch) om het systeem van de vreemde taal en zo ook van de eigen taal te kunnen doorzien. Vanaf de Laat-Oud-Babylonische periode werden o.a. koningsinscripties tweetalig opgesteld. Voor een dergelijk doel zijn waarschijnlijk deze zogenaamde grammaticale teksten samengesteld. Enige theorievorming en systeemdwang is deze teksten niet vreemd. Men treft in de paradigmata nogal eens kunstmatige Sumerische werkwoordsvormen aan, die men buiten deze teksten niet vindt. Ook ontwikkelde men waarschijnlijk al in de Oud-Babylonische periode een begrippenapparaat om bepaalde grammaticale elementen of verbale vormen te benoemen.

Termen uit de grammaticale teksten¹⁰:

marû „traag” = praesens; *hamtu* „snel” = praeteritum; *gamartu* „voltooid” = perfectum?; *madûtu* „veel” = pluralis; *riātum* „het erheen leiden” = ventief (beweging naar de spreker toe); *šushurtum* = „het doen keren” = iëntief (beweging van de spreker weg); *elītu* „het bovenste” = prefix, (voorgevoegd grammaticaal element); *qablītu* = „het middelste” = infix (ingevoegd grammaticaal element); *šaplītu* „benedenste” = suffix (achtergevoegd grammaticaal element); *uḫhurtu* „het achterblijvende” = (waarschijnlijk) habitatief (gewoontegetrouwe handeling); *watartu* = „het extra” = (waarschijnlijk) iteratief (herhaalde handeling); Vergelijk Examentekst A 16: „Ken je het infix van habitatief en de iteratief (Akkadisch infix *-tan-*) en het infix van het perfectum en de iëntief (Akkadisch infix *-ta-*), de praesens (basis), de praeteritum (basis), (de basis) die geen ... heeft en de verdrievoudigde (basis)?”

Het onderwijs in de eigen taal van de leerling het Akkadisch speelde zich grotendeels in de marge van het onderwijs in het Sumerisch af. Zoals vermeld werden als toelichting bij syllabaria en de grammaticale teksten Akkadische vertalingen gegeven, de wiskundige teksten zijn gedeeltelijk in het Akkadisch en er zijn Akkadische brieven gevonden, die als briefschrijfoefeningen zijn te beschouwen. Brieven werden immers in deze periode vrijwel uitsluitend in het Akkadisch geschreven. Pas in de Laat-Oud-Babylonische periode werden buiten Nippur ook Sumerische literaire werken van een Akkadische vertaling voorzien. In Nippur zelf werden wel reeds Akkadische literaire werken zoals het Gilgameš-epos in deze periode opgetekend. Uit allerlei teksten uit de schoolwereld en vanzelfsprekend uit het feit dat er vele Akkadische documen-

ten uit deze periode gevonden zijn, blijkt dat men wel degelijk goed Akkadisch moest leren schrijven. („*Weet je een vertaling te maken als het Akkadisch boven en het Sumerisch beneden of als het Sumerisch boven en het Akkadisch beneden staat. Ken je Sumerische synoniemen, tegenstellingen ervan en samengestelde woorden en kun je ze alle drie in het Akkadisch vertalen, ook al is dat niet gemakkelijk te doen*” Examentekst A 14-15).

Over het onderwijs in andere talen dan Sumerisch en Akkadisch weten we helemaal weinig. Koning Šulgi zegt van zichzelf, dat hij Amurritisch (de taal van Syrië) en Elamitisch (de taal van ZW Iran) kent en dat hij mensen in het Amurritisch en Elamitisch kan antwoorden (Šulgi hymne C 120-124). In een inscriptie van koning Ḫammurapi worden andere talen zoals Subarees, Gutees en de taal van Tukriš (Noord Mesopotamië en Noord Iran) „dwars” d.w.z. totaal anders gestructureerd genoemd. Daaruit zou kunnen blijken, dat men niet de moeite nam ze te leren. In de administratieve teksten van de Sargonische periode (\pm 2300 v. Chr.) worden wel tolken van de Guti (NW Iran) en Meluhḫa (Pakistan) vermeld.

Recht

De keuze van modelcontracten als oefening voor het formuleren van Sumerische zinnestukjes naast de spreekwoorden en fabels was praktisch. Gewaard met de fraseologie van de Sumerische modelcontracten was de jonge schrijver waarschijnlijk al snel inzetbaar als assistent van zijn vader of een andere schrijver. Via de modelcontracten werd de leerling ingeleid in het recht. Het opstellen van een processoorkonde en het vastleggen van „wetsbepalingen” (in feite een soort arresten van de koning aangevuld met analoge theoretische gevallen) was één van de taken van een schrijver. Hij leerde eerst enige geïsoleerde wetsbepalingen over de huur van stieren en boten, diefstal en irrigatie en hield zich vervolgens bezig met de wetten van koning Lipitištar van Isin (1934-1924 v. Chr.). Na de Oud-Babylonische periode werden de Akkadische wetten van Ḫammurapi in het lesprogramma opgenomen. Enige theoretische processen b.v. betreffende moord en overspel zijn vingeroefeningen voor het opstellen van echte processoorkonden. („*Men kon mij bij een huwelijk meenemen (om een huwelijkscontract op te stellen). Bij een maatschap keurde ik de gewichten van een talent. Ik kon (contracten betreffende) de koop en taxatie (voor borgstelling) van huizen, velden, boomgaarden, slaven, slavinnen opstellen, (contracten betreffende) de pacht van velden, beplanting van boomgaarden ... en adoptie van vondelingen opstellen.*” Edubba D 43-48)

Rekenen

Van een Mesopotamische schrijver werd geëist, dat hij goed kon rekenen.

Van hem werd immers verwacht, dat hij allerlei transacties kon administreren en in staat was jaarafrekeningen te maken, dat hij velden kon opmeten en kon uittekenen om de heffing op de opbrengst te bepalen, dat hij de inhoud kon berekenen van een stapel bakstenen of van een sloot om arbeidstijd te begroten. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat men al vanaf het moment, dat men het syllabarium Proto-Ea aanleerde, tegelijkertijd een begin maakte met rekenen. Op één tablet vindt men nogal eens Proto-Ea-uitreksels en rekentabellen. („*Ik ga tabletten schrijven, van tabletten over 1 kor tot tabletten over 600 kor, van tabletten over 1 šeqel tot tabletten over 10 mine zilver.*” Edubba D 41-43).

De meetkundige figuren hadden aparte namen, soms naar delen van muziekinstrumenten (Examentekst A 28). In de latere jaren van de opleiding werd de kennis van de reken- en meetkunde uitgebreid en geperfectioneerd, van een eindexamenkandidaat werd op dit gebied veel verwacht („*Kun je vermenigvuldigen, delen, ken je reciproque getallen en coëfficiënten, kun je balansen en narekeningen maken, (loon) betalingen en de totale werktijd berekenen, verdelingen afhandelen en velden afperken.*” Examentekst A 27). Als hulpmiddel voor tellingen had de adminstrateur kleifiches, een rekenplankje, ruitjesbord en soort telraam ter beschikking.

Specialisatie

In de laatste fase van zijn opleiding ging de schrijversleerling zich specialiseren¹¹. De specialisatie zal ongetwijfeld afhankelijk zijn geweest van het beroepsperspectief van de jonge schrijver. In het ene geval zal hij zijn vader geassisteerd hebben op de post waar die als schrijver werkzaam was, om hem uiteindelijk op te volgen, in een ander geval zal hij zich juist in een andere richting gespecialiseerd hebben, omdat de kansen op een aanstelling daar beter waren. Een passage in de Oud-Babylonische lexicale beroepsnamenlijst (Proto-Lu 47-61) somt enige specialisaties op: „belastingadministrateur, boekhouder, accountant, legeradministrateur, administrateur van de wijgaven, controlerend administrateur, schrijver-geleerde, cadasteradministrateur”. De hoge mate van specialisatie blijkt ook uit uit Examentekst A 25 en 26, waarin van de schrijver verlangd wordt dat hij ook op de hoogte is van allerlei jargons.

De schrijversleerling in het derde millennium

Voor de reconstructie van het lesprogramma op de schrijversschool van het derde millennium zijn we uitsluitend aangewezen op de oefentabletten en de lexicale lijsten. We hebben niet de prachtige schoolopstellen, die ons meer

inzicht geven in het leven op de schrijversschool. Toch blijkt uit de aanwezigheid van lexicale lijsten uit de oudste periode (Uruk IVa ± 3100 v. Chr.), dat men zich ook toen al systematisch met schrift en schriftelijke weergave van het Sumerisch bezig hield. De volgorde, waarin men de lijsten bestudeerde, kan men mogelijk afleiden uit een in Ebla gevonden syllabarium, dat woordtekens met fonetisch geschreven tekennaam geeft. Men begon met tekens uit de bekendste beroepsnamenlijst van die periode (Vroegdynastiek Lu A), daarna uit de dierenlijsten en dan uit andere thematische lijsten. Er zijn ook uit verschillende periodes en plaatsen (Šuruppak, Lagaš, Ebla, Girsu) schooltabletten gevonden met combinaties van syllabische tekens, die enigszins doen denken aan de Oud-Babylonische serie A-A ME-ME. Natuurlijk moest men ook in deze tijd al vreemde namen kunnen schrijven.

In de marge van deze oefeningen ziet men, dat er iets van een besef van de structuur van de Sumerische taal in de lijsten opkomt, al gaat dat niet verder dan het fonetisch weergeven van bepaalde grammaticale elementen. In het veeltalige Ebla zijn teksten gevonden, die reeksen werkwoordsvormen (paradigmata) bevatten. In de voornamelijk in Ebla ontwikkelde grote tweetalige lijst „Vocabularium van Ebla”, is duidelijk zichtbaar dat de samenstellers de betekenis van bepaalde Sumerische grammaticale elementen kenden, als zij Sumerische werkwoordsvormen met het ene grammatikale element anders in het Akkadisch vertalen dan werkwoorden met het andere grammatikale element.

*ba*₄.túm (Sumerisch = „weg + gebracht”) = *da-la-wu* (Akkadisch = *tarā’um*) „wegbrengen” Vocabularium van Ebla E 1339; *im.tam* (= túm) (Sumerisch = „hierheen + gebracht”) = *wa-ra-um* (Akkadisch = *warā’um*) „aanvoeren” Vocabularium van Ebla 1332.

Uit de schoolteksten van de Sargonische periode (2400-2250 v. Chr.) kan men opmaken, dat allerlei schoolvakken, die ook in de Oud-Babylonische school gedoceerd werden, zoals namenlijsten, thematische lijsten, administratieve en juridische fraseologie, veldplannen, rekentabellen, Sumerische en Akkadische literaire composities ook in die tijd onderwezen werden. Het vakkenpakket van die periode was niet wezenlijk anders dan dat van de Oud-Babylonische periode, al gebruikte men heel andere handboeken.

Het doel van de opleiding

Het is de vraag of het in Examentekst A beschreven „eindexamen” ten overstaan van enige leraren reeds in de Oud-Babylonische periode gepraktiseerd werd, het is waarschijnlijker, dat de leerling op grond van de aanbeve-

lingen van zijn leraar of van zijn prestaties in de specialisatiestage kon blijven op de plaats, waar hij al gewerkt had als „stagiair”. Bij wanprestaties zal hij er ongetwijfeld al reeds in de stageperiode uitgewerkt zijn. De schrijver zelf echter bezingt in diverse hymnen het resultaat van zijn studie en de hoge positie die hij ermee kan verwerven: „*Het schrijverschap betekent een fijne positie, rijkdom en welstand.*” (Examentekst D 10).

Appendix

Bronnen voor de reconstructie van het lesprogramma en het leven op school

Vanaf het ontstaan van het schrift in Mesopotamië tot aan de allerlaatste periode, waarin het schrift, het spijkerschrift, gebruikt werd, zijn teksten gevonden, die men handboeken voor de leerling-schrijver zou kunnen noemen. Die handboeken zijn vaak uitgebreide lijsten met woorden of tekens, de zogenaamde lexicale lijsten, geordend naar teken of thema. In het derde millennium waren de lexicale lijsten ééntalig Sumerisch. Vanaf de Uruk III-periode (\pm 2900 v. Chr.) is er voor een aantal van deze Sumerische lexicale lijsten een vaste volgorde in de lemmata te constateren, men kan dan ook in zekere zin van de canonisatie van die lijsten spreken. Deze „gecanoniseerde” traditie houdt stand tot in de Oud-Babylonische periode (\pm 1800 v. Chr.). In die periode wordt het oude lexicale repertoire vervangen door een nieuw, voornamelijk opgesteld in de schrijversscholen van Nippur. Dit lexicale repertoire van Nippur is telkens uitgebreid en overgeleverd tot de laatste tijd waarin spijkerschrift werd gebruikt. Vanaf de Oud-Babylonische periode worden in toenemende mate de Sumerische lijsten van een Akkadisch vertaling voorzien. De enige tot nu toe bekende oudere tweetalige lexicale lijsten zijn gevonden in Ebla (\pm 2400 v. Chr.).

De Akkadische vertaling kan men beschouwen als een eerste vorm van verklaring van de oorspronkelijk Sumerische lijsten. Als Nippur zijn betekenis als religieus en cultureel centrum heeft verloren in de Laat-Oud-Babylonische periode neemt de stad Sippar (en mogelijk Babylon) deze rol over. In Sippar heeft men voorgangers van lexicale lijsten aangetroffen, die gehandhaafd zijn tot in de laatste tijd.

In de loop van het tweede millennium ontstaan er ook lijsten waarin het Akkadisch de primaire taal is. Het Sumerisch is inmiddels een school- en geleerdentaal geworden, terwijl het Akkadisch de gesproken standaardtaal is geworden. In het eerste millennium ziet men binnen de overlevering van de lexicale lijsten soms ook een tweede Akkadische vertaling verschijnen als een extra verklaring. In enkele gevallen is deze tweede vertaling/verklaring uitgegroeid tot een soort commentaar.

Naast de lexicale teksten heeft men bij opgravingen ook oefen- of leerlingtabletten gevonden. Meestal zijn ze duidelijk te herkennen aan de typische vorm en door de hand van schrijven. Vanaf de Sargonische periode (\pm 2400 v. Chr.) zijn de lensvormige tabletten duidelijk als oefentabletten te herkennen. Terwijl meerkolommige tabletten met een bepaalde lay-out in gebruik zijn bij de gevorderde leerlingen. Per plaats en periode zijn de oefen- en leerlingtabletten verschillend.

In Nippur in de Oud-Babylonische periode zijn een aantal literaire werken gecomponeerd, die het leven op de schrijversschool behandelen. Het zijn dialogen tussen assistentleraar en de leerling of tussen leerlingen onderling, daarnaast verhalen over de

wereld van de schrijversschool. Deze composities geven ons een goed beeld van het leven op de school in de Oud-Babylonische periode (speciaal in Nippur).

Wat er zo al van de leerling geëist werd, is op te maken uit de zogenaamde examenteksten, waarvan er één bestaat uit een reeks aan de leerling gestelde vragen¹². In de zogenaamde koningshymnen, liederen waarin de kwaliteiten van koningen in extenso bezongen worden, wordt nogal eens aandacht besteed aan de schoolprestaties van de koning, zodat men zich ook aan de hand daarvan een beeld kan vormen van het lesprogramma op de Oud-Babylonische school.

Bibliografie:

- A. CAVIGNEAUX, „Lexikalische Listen” *Reallexikon der Assyriologie*, Band 6 (1983), 609-641.
- M. CIVIL, „Sur les ‚livres d’ecolier’” (= Edubba D), in: J. D. DURAND en J. R. KUPPER, *Mélanges Birot*, Paris 1985, 67-78.
- B. R. FOSTER, „Education of a Bureaucrat in Sargonic Sumer”, *ArOr* 50 (1982), 238-241.
- S. N. KRAMER, *Schooldays* (= Edubba A), Philadelphia 1949.
- W. H. Ph. RÖMER, *Iets over school en schoolonderricht in het oude Mesopotamië*, Assen 1977.
- M. ROTH, *Scholastic Tradition and Mesopotamian Law ...*, Ann Arbor 1979.
- Å. W. SJÖBERG, „In the Praise of the Scribal Art” (= Examentekst D), *JCS* 24 (1971-1972), 126-129.
- Å. W. SJÖBERG, „Der Vater und sein missratener Sohn” (= Edubba B), *JCS* 25 (1973), 105-169.
- Å. W. SJÖBERG, „Der Examentext A”, *ZA* 64 (1974), 137-176.
- Å. W. SJÖBERG, „The Old Babylonian Eduba” in: *Festschrift Th. Jacobsen*, Chicago 1975, 159-179.
- H. L. J. VANSTIPHOUT, „How did they learn Sumerian?”, *JCS* 31 (1979), 118-126.
- H. WAETZOLDT, „Der Schreiber als Lehrer in Mesopotamien”, in: JOHANN GEORG PRINZ VON HOHENZOLLERN en M. LIEDTKE, *Schreiber, Magister, Lehrer*, Bad Heilbrunn 1989, 33-50.
- H. WAETZOLDT, „Die Entwicklung der Naturwissenschaften und des Naturwissenschaftlichen Unterrichts in Mesopotamien”, in: JOHANN GEORG PRINZ VON HOHENZOLLERN en M. LIEDTKE, *Naturwissenschaftlicher Unterricht und Wissens-kumulation*, Bad Heilbrunn 1988, 31-49.

Noten

¹ Schrijver is niet uitsluitend een mannenberoep. In Sippar heeft men de namen van vrouwelijke schrijvers in colophons aangetroffen. Ook in de lexicale lijsten worden vrouwelijke schrijvers genoemd (Proto-Lu 706).

² Een leerling moest eerst zijn pensum voor de schoolopzichter en dan voor zijn vader oplezen, zodat men kan veronderstellen, dat de vader dit kon controleren. (Edubba A 55-56; Edubba B 11-12). Uit allerlei perioden zijn schrijversgeslachten bekend.

³ Syllabische tekens zijn tekens met een lezing van één syllabe (bij voorbeeld: AD, DA, of DAM).

⁴ Syllabenalfabeth B werd alleen in Nippur gebruikt, buiten Nippur echter Syllabenalfabet A, dat hetzelfde is opgezet, maar de tekencombinaties anders ordent.

⁵ *ḫinanna.téš* = „Ištar is (mijn) levenskracht” is een persoonsnaam aan het begin van een reeks van namen beginnend met *ḫinanna* = Ištar. De serie „de dieren van het veld” is waarschijnlijk een gedeelte van de thematische lijst met dierennamen (Voorloper van Hh XIII-XIV) en de serie *lú = šū* is de voorloper van de latere beroepsnamen en mensenklassenlijst *lú = ša* (Sumerisch „mens” = Akkadisch „hij”).

⁶ Civil noemt deze tabletten type II/1 en II/2 met twee kolommen, waarop de leraar in de linker kolom (bovenste register) de lemmata voorschrijft en de leerling in de rechter kolom (benedenste register) die naschrijft (veelal afgebroken). Het is langzamerhand duidelijk dat de manier, waarop men traditioneel de kleitabletten afbeeldt, niet juist is. Wat traditioneel links wordt afgebeeld stond in feite boven aan de tablet. De linker kolom is dus in werkelijkheid het bovenste register. Pas in de loop van het tweede millennium is mogelijk onder invloed van de schriftsoorten uit Syrië en Anatolië de schrijfrichting veranderd. De kleitabletten in het artikel zijn echter op traditionele wijze afgebeeld.

⁷ Tweetalige teksten (Sumerisch-Akkadisch) zijn meestal met een geoefende hand geschreven en op een enkele uitzondering na het werk van zeer gevorderden.

⁸ De thematische lijsten, zoals de boven en in noot 5 vermelde serie *lú = šū* en „de dieren van het veld”, waren geordend naar het klassificerend teken (determinatief), waarmee een Sumerisch woord begon, b.v. alle woorden beginnend met *ḫiš* „boom, hout”, dus alle bomen en houten voorwerpen, waren bij elkaar geplaatst. Het ordeningsprincipe van de acrografische lijsten lijkt daar sterk op: Sumerische woorden, beginnend met hetzelfde teken, zijn bij elkaar geplaatst.

⁹ Deze tekst (UET VII nr. 74) geeft aan hoe men de snaren van de lier hoger of lager moest stemmen om van de ene stemming naar de andere te moduleren.

¹⁰ De meeste termen zijn pas in de grammaticale teksten van na de Oud-Babylonische periode geattesteerd. In Proto-Aa (168.2) komt de term *madātu* „pluralis” al voor ter verklaring van de Sumerische meervoudsuitgang *es*. In Examentekst A regel 16 komen echter de meeste grammaticale termen al voor (Zie noot 12).

¹¹ H. Waetzoldt toont in zijn artikel over het onderwijs aan, dat de leerling na de afsluiting van zijn leerperiode in de school een soort stageperiode als „famulus” volgt om zich te specialiseren.

¹² Deze tekst stamt wel niet uit de Oud-Babylonische periode maar bevestigt in dergelijke mate ons uit andere bronnen verkregen beeld van het lesprogramma van de schrijversschool van die periode, dat men er over het algemeen van uitgaat dat de kern van deze tekst in Oudbabylonische periode ontstaan is. De volgens deze tekst belangrijke positie van het Akkadisch naast die van het Sumerisch in het onderwijs is waarschijnlijk pas van na de Oud-Babylonische periode.

SCHRIJVERS EN SCHOLING IN OUD-ISRAËL

MEINDERT DIJKSTRA

Inleiding

In Oud-Israël bestond geen leerplicht. Toch werd er vlijtig geschreven en gelezen. Niet door iedereen. De oud-Israëlitische maatschappij was zoals alle oudoosterse culturen allereerst een cultuur van het gesproken woord. Schrijven en lezen was geen algemeen verbreid cultuurgoed, zoals in onze moderne westerse maatschappij, maar een beroep uitgeoefend door een gilde van professionele schrijvers. Ergens aan het einde van de Middenbrons periode of in het begin van de Laatbrons periode ontstaat het alfabetische schriftsysteem, waarvan het Hebreeuwse, Aramese en Arabische schrift, maar ook de meeste moderne alfabetische schriften zijn afgeleid. Hoe en waar dat gebeurd is, is nog steeds een raadsel en hoeft ons hier verder niet bezig te houden. Het is duidelijk dat in de periode, waarin de staten Israël en Juda ontstaan temidden van de andere staten en volken van Kanaän in de IJzer I periode (ca. 1200-900 v. Chr.), ook de eerste ontwikkelingsfase en standaardisatie van het zogenaamde Proto-Kanaänitische lineaire alfabet van tweeëntwintig letters werd afgesloten. De invoering en het gebruik van dit lineair alfabetische schrift vormde overigens bij lange na niet de eerste aanwijzing van de literaire activiteit van Kanaänitische schrijvers. Zij waren al actief in de Midden- en Laatbrons periode, maar maakten daarin hoofdzakelijk gebruik van het spijkerschrift en de Babylonische taal, de *lingua franca* van die periode. Het is bekend dat de training van schrijvers in Ugarit en Emar enerzijds en El Amarna anderzijds vrij sterk op elkaar leek en het is dus aannemelijk dat in Tyrus, Taänach, Afeq of andere stedelijke centra schrijvers werkten, die een soortgelijke opleiding hadden gehad. Een aantal „Amarna“-brieven uit Kanaän, fragmenten van Babylonische literatuur (Gilgamesj!) en stukken van tekenlijsten en „handboeken” uit Palestina bevestigen dat beeld.

De komst van het alfabet in Kanaän.

In Ugarit en omstreken werd echter naast dit spijkerschrift een alfabetisch spijkerschrift gebruikt voor de eigen taal en letterkunde. Dit schrift was geen nieuwe uitvinding, maar vormde een afgeleide van het lineair alfabetische schrift uit Kanaän en verbond de voordelen daarvan met die van het spijkerschrift. Dit Ugaritisch alfabetische schrift bewijst dat het lineaire

alfabet al bestond sinds het begin van de Laatbrons periode (ca. 1500). Inderdaad dateren de oudste sporen ervan in Kanaän uit het einde van de Middenbronstijd. Men kan zich voorstellen dat in het door het Egyptische Nieuwe Rijk gedomineerde Kanaän een soortgelijke ontwikkeling heeft voltrokken. Terwijl het spijkerschrift tot het einde van de Laatbrons periode in de Levant en Egypte werd gehanteerd voor de internationale correspondentie, kwam in Kanaän voor administratieve doeleinden steeds meer het alfabetische schrift in gebruik. Daar is tot op heden echter veel minder van bekend doordat voor het schrijven met pen en inkt op het licht vergankelijke papyrus werd gewerkt, dat men in de Levant gemakkelijk uit Egypte kon importeren. De herinnering daaraan leefde later nog voort in de Griekse naam van de Fenicische havenstad Gebal: Byblos (= *Cyperus papyrus* L.), op zijn beurt weer de oorsprong van onze woorden „bijbel” en „bibliotheek”. De administratie en dagboeken van de koningen van Byblos werden bijgehouden op papyrus volgens het verhaal van Wen-Amon (ca.1077 v.Chr.). Slechts een enkel administratief ostrakon uit Beth Shemesh en een paar administratieve inscripties in hiëratisch en alfabetisch schrift op soortgelijke schalen uit Lachis (ca.1150?) wijzen op door Egypte beïnvloede activiteit van schrijvers.

Het lijkt er echter op dat na de teloorgang van het Egyptische gezag in Palestina, de ondergang van een aantal Kanaänitische stadstaten in de 12e eeuw, alsmede de komst van groepen Filistijnen en Hebreeërs een nieuwe politieke en culturele situatie ontstaat in de Levant. Bij die veranderde omstandigheden hoorde, naast andere culturele veranderingen, ook verandering van schrift en schrijfwijze. Lokale talen en het eenvoudige alfabetische schrift in combinatie met Egyptisch schrijfmateriaal, zoals pen, inkt, schrijfpalet, ostrakon en papyrus doen hun intree. Een enkele schooltekst wijst op die verandering in het begin van de IJzertijd. Het ostrakon van Izbet Sartah biedt naast schrijfoefeningen van individuele letters onderaan een bijna compleet alfabet van 22 letters. De jonge student maakte slechts een enkele fout in de volgorde!

De schrijver leerde een ambacht, waarmee men het mondeling gesproken woord waar nodig ondersteunde in een maatschappij, die steeds complexere en bureaucratischer vormen aannam. Leren schrijven ging samen met leren tellen en rekenen en het is niet toevallig dat het Westsemitische woord voor schrijver *sōphēr* is afgeleid van een werkwoord dat meteen ook tellen en vertellen kan betekenen. De schrijver brengt structuur aan in tijd en ruimte. Hij maakt controle mogelijk. Hij dateert volgens de regeringsjaren van de koning en telt in het jaar de maanden en dagen. Waarschijnlijk maakte hij daarmee al een begin in de tijd van de Egyptische overheersing. Het derde jaar op de zogenaamde Lachis-schaal uit de 12e eeuw heeft waarschijnlijk

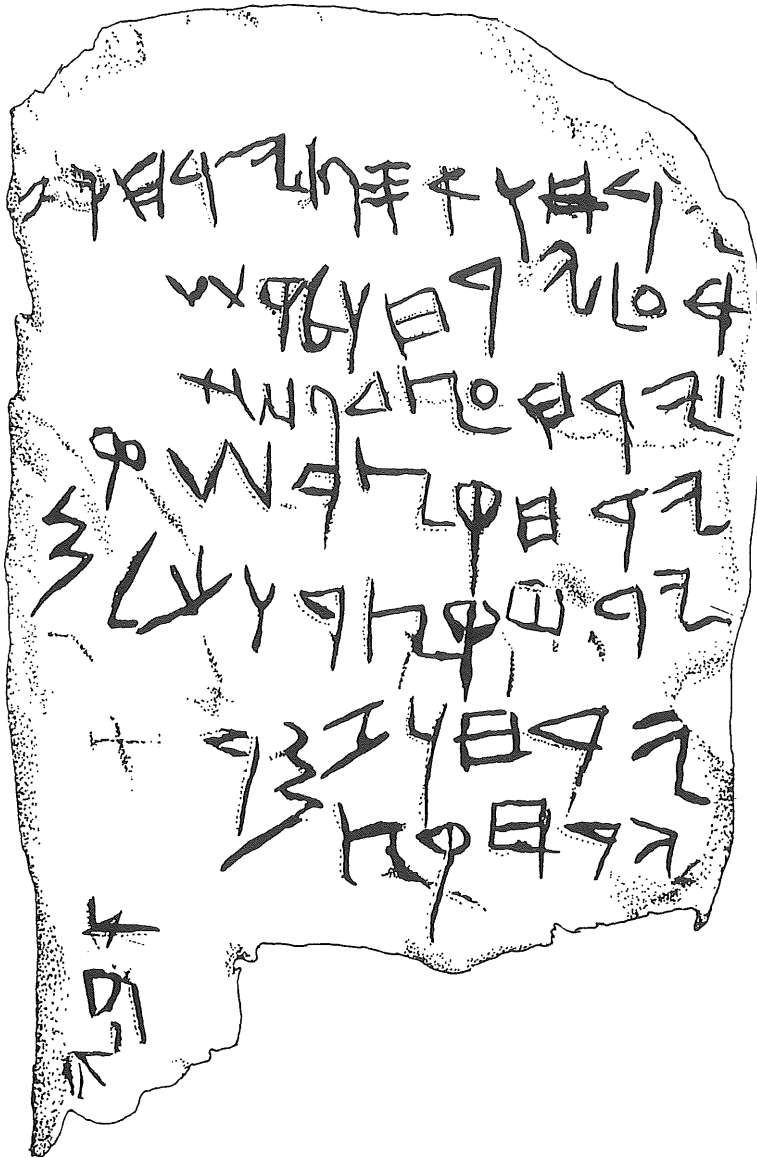

Fig. 1. Het kalkstenen tablet met de kalender van Gezer (naar: NAVEH, *Early History of the Alphabet*, fig. 54).

betrekking op de farao zoals in de hiëratische teksten uit dezelfde periode. Hij leerde ook tellen, meten en rekenen en maakte daarbij gebruik van Egyptische getallen en maten. Dat heeft men blijkbaar door de hele IJzertijd in Israël volgehouden. Een fraai groot ostrakon uit het laatste fort van Qades Barnea (7e eeuw v.Chr) is volgeschreven met Egyptisch hiëratische getallen en een enkele Hebreeuwse glosse. Wellicht was het een schrijfoefening of anders gewoon een geheugensteun voor de daar gestationeerde schrijver-administrateur.

Ook maakte de schrijver gebruik van een kalender. Wat de boer al sinds mensenheugenis uit eigen ervaring wist over het agrarisch jaar, vatte hij samen in een systeem van twaalf maanden. Dat maakte het mogelijk zijn administratie nauwkeurig bij te houden. Een schrijversleerling uit Gezer — misschien heette hij Abi of Panuya, zoon van Abi — heeft blijkbaar in opdracht van zijn leraar de indeling van het jaar in maanden uit zijn hoofd moeten leren. Daarbij kon het tablet van zachte kalksteen goed dienst doen als geheugensteun. Een schrijfoefening in de eigenlijke zin was het waarschijnlijk niet. Tenminste, het valt niet in te zien hoe een onervaren leerling zo vlug een gedicteerde tekst op kalksteen heeft kunnen overbrengen (zie fig. 1). Wel kan men zich voorstellen dat een aankomend ambtenaar voor zijn werk, het innen van belastingen in natura en het vastleggen van termijnen graag de kalender bij de hand had. De tekst biedt echter geen Egyptisch jaar, maar een overzicht van het Kanaänitische jaar dat in de herfst begon met de wijnoogst. Hetzelfde jaar dat Salomo gebruikte voor de datering van de tempelbouw (1 Kon. 6:1,37), hoewel hij daarbij blijkbaar gebruik maakte van Fenicische maandnamen. En die zijn weer anders dan die in Ugariet. Blijkbaar waren er tegelijkertijd verschillende systemen in omloop.

Schrijfkunst in Oud-Israël.

Bij deze vroege voorbeelden van schrijfkunst uit Palestina vraagt men zich vaak af of we te maken hebben met produkten van Israëlitische schrijfkunst. Kochavi, de opgraver van het Izbet Sartah ostrakon heeft de schrijfoefening op grond van zijn archeologische context als vroeg Israëlitisch bestempeld. Bij de Gezer-kalender neemt men vaak aan dat hij dateert uit de tijd nadat Salomo Gezer als bruidsgeschenk ontving na zijn huwelijk met de dochter van farao (1 Kon. 9:16). De tekst zou echter evengoed van voor de verwoesting van Gezer kunnen dateren. Paleografisch staat ze de oudste Fenicische inscripties uit de 10e eeuw v.Chr. nog zeer nabij en vertoont noch qua schrift, noch qua taal Israëlitische kenmerken. Bovendien is waarschijnlijk voor deze periode het onderscheid Kanaäniet en Israëliet nog tamelijk vaag geweest wat

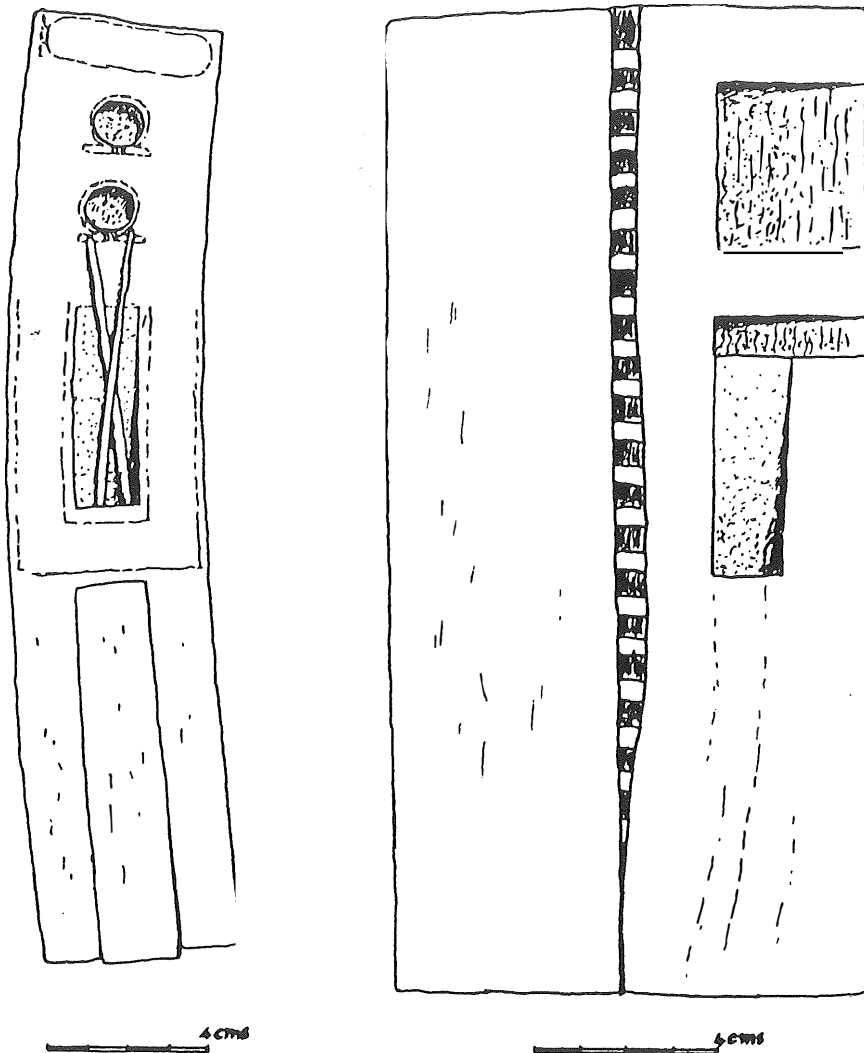

Fig. 2. Schrijverspalet (links) en schrijfbank (rechts) zoals afgebeeld op het reliëf van Barrakib (naar: VAN DER KOOIJ, *Early N.W. Semitic Script Traditions*, fig. 2a, b).

betreft taal en cultuur. Het is bij onze huidige kennis van het materiaal onmogelijk zulke inscripties exclusief Israëlitisch te verklaren. De contacten tussen Jeruzalem en Tyrus doen daarentegen vermoeden dat in de tiende eeuw v.Chr. de koninklijke administratie op Egyptisch-Fenicische leest werd geschoeid en dat daarbij niet alleen gebruik werd gemaakt van een buitenlands

model bureaucratie maar ook van Kanaänitische ambtenaren. We wezen al op het gebruik van de Egyptisch-Fenicische methode van datering.

Het zou echter evenzeer onzin zijn om te beweren dat de schrijfkunst in Israël pas na 800 zou zijn verbreid en ingeburgerd, omdat de meeste in Israël gevonden inscripties uit het tweede deel van de IJzertijd dateren (900-600 v.Chr.). Het is allang bekend dat specifieke kenmerken van het Israëlitische schrift voor het eerst verschijnen op inscripties uit Moab (ca. 850), o.a. op de beroemde stele van Mesa en dus merkwaardig genoeg niet in Israël zelf. Uit iets latere tijd zijn de inscripties van Amman en Deir Alla (ca. 800). Het is volstrekt onvoorstelbaar dat de schrijfkunst en literaire productie in de Overjordaanse staten op een hoger plan stond of verder ontwikkeld was dan in Israël en Juda zelf. Temeer daar deze gebieden, uitgezonderd het kernland Ammon zelf, voor langere tijd onder Israëlitisch gezag stonden. Het is op zijn minst plausibel dat Israël gelet op de ontwikkeling van een eigen Oud-Hebreeuws schrift, een rol heeft gespeeld bij de overdracht van schrijfkunst en literaire scholing. De ontwikkeling van het schrift op monumenten volgt meestal op enige tijdsafstand die van de professionele, cursieve schrijfkunst. De invloed van de invoering van het schrijven met een biezen pen met brede punt, die door G. VAN DER KOOIJ is geconstateerd op de vormgeving van het monumentale schrift in de loop van de tiende en negende eeuw, suggereert dat reeds spoedig na het begin van het eerste millennium v.Chr. in Israël en Juda schrijvers werden getraind in de Fenicische traditie.

De uitrusting van de schrijver.

De cassette of het palet van de schrijver wordt genoemd in Ezechiël 9:2 (*qèsèt hassōphēr*) en misschien ook wel in 1 Samuël 1:18, maar de context is hier duister. Zij werd normaal op de heup gedragen, tussen de gordel gestoken of aan de gordel gehangen. Het woord zelf is een Egyptisch leenwoord in het Hebreeuws en Aramees. Het instrument was waarschijnlijk ook min of meer identiek met het Egyptische schrijversgereedschap. In Egypte zelf zijn er drie exemplaren gevonden, die gebruikt werden door schrijvers, die Aramees kenden en gebruikten. Tot op heden zijn er bij opgravingen in Palestina geen exemplaren daarvan tevoorschijn gekomen. Wel zijn ze echter op afbeeldingen te zien, het meest duidelijk op het reliëf van Barrakib, koning van de Arameese stadstaat Sam'al (Zinçirli, zie fig. 2). Zo'n cassette is gewoonlijk gemaakt van hout met twee holtes voor zwarte en rode inkt. Binnenin het palet of in een deels afgesloten gleuf op het palet werden de pennen opgeborgen. Een inktpotje (of waterpotje?) werd apart gedragen of aan de cassette bevestigd. Sommige cassettes bestaan uit twee

plankjes met een scharnier, blijkbaar een combinatie van cassette en het dubbele schrijfplankje. Zo kon de cassette tegelijk dienen als notitieboekje.

Het dubbele of meervoudig gevouwen schrijfplankje, bestreken met was of witkalk werd algemeen gebruikt in de Levant en Mesopotamië. De schrijver op het reliëf van Barrakib beschikt zowel over schrijverscassette als zo'n gevouwen schrijfplank (zie fig. 2). De toepassing met was voor het opnemen van teksten in spijkerschrift is bekend uit Assyrische teksten en reliëfs. In de Levant werd waarschijnlijk gewoon met inkt op het hout of de witkalk geschreven en het beschreven vlak na gebruik schoon gemaakt. Het is niet zeker of in Jesaja 37:14 en Ezechiël 37:11vv. zo'n inklapbaar schrijfplankje wordt aangeduid, zoals vaak wordt beweerd. Misschien is daarvan wel sprake in Jesaja 30:8 waar ze wordt genoemd naast een boekrol.

Het Bijbels Hebreeuws kende één woord voor pen en griffel, (Jer. 8:8, Ps. 45:2 etc). Vermoedelijk werd daarmee een penseelachtige pen met brede punt aangeduid, gemaakt van zeebies (*Scirpus maritimus Lam.*), zoals die algemeen werd gebruikt in Egypte. Zij werd waarschijnlijk vanuit Egypte via Fenicië in Kanaän geïntroduceerd. Men heeft wel voorgesteld om het „geknakte riet” en de „kwijnende vlaspit” in Jesaja 42:3 te betrekken op de pen en de (nachtelijke) arbeid van de schrijver, maar dat is lang niet zeker. De rietpen, die hol is, schuin werd afgesneden en gesplitst — zoals een kroontjes- of vulpen — kwam waarschijnlijk pas in de laatste eeuwen v.Chr. in gebruik. Tot op heden heeft men zulke biezen pennen niet in Palestina aangetroffen, maar wel in Egypte, o.a. in een van de boven genoemde cassettes. De pen werd niet gepunt, maar een- of tweezijdig schuin afgesneden en een beetje gekauwd zodat een tamelijk platte, penseelachtige punt ontstond, waarmee door beweging in verschillende richtingen zowel dikke als dunne lijntjes geschreven konden worden (zie fig. 3). Het schrijversmes was daarvoor bedoeld en eigenlijk niet voor de vernietiging van manuscripten (Jer. 36:23).

Tegelijk kan hetzelfde woord ook gebruikt worden voor een griffel of stift, waarmee men een tekst in was, metaal en steen kon schrijven. Zo wordt gesproken over de ijzeren griffel naast de hardstenen stift in Jeremia 17:1, Job 19:24, waarmee men op een stenen plaat of houten bord iets graveert. De tekst uit Job laat evenals Jesaja 30:8 mooi het verschil zien tussen schrijven of boekstaven in een boek — eigenlijk een boekrol — en het ingriffen op hout of lood met een ijzeren griffel, of zelfs het uithouwen van een inscriptie in steen. Dat laatste vooral met het oog op duurzaamheid. Andere stoffen waarop schrift werd ingegrift zijn ivoren dozen en siervoorwerpen zoals de knop van een scepter, bronzen wapens en tabletten, ijzeren speer- en pijlpunten, edelsteen of halfedelsteen voor zegels. In Qumran werd een rol van koper aangetroffen en in een graf bij Jeruzalem (Ketef Hinnom) opgerolde zilveren

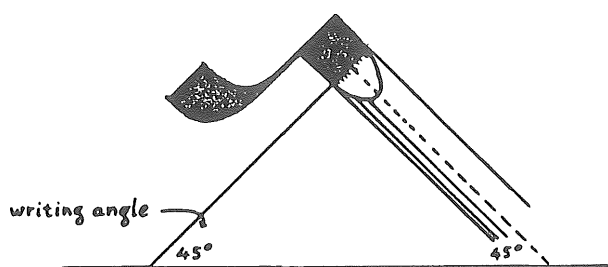

Fig. 3. Biezen pen waarmee men de dikte der lijnen kon variëren (naar: VAN DER KOOLJ, *Early N.W. Semitic Script Traditions*, fig. 1h).

plaatjes, die met een zegen beschreven zijn en blijkbaar als amulet werden gedragen (zie *Phoenix* 38/1, 47-49). Deze techniek van het graveren van inscripties op harde materialen die eigenlijk buiten het bestek van de gewone schrijfkunst en opleiding tot schrijver valt, laten we hier verder onbesproken.

Gewoonlijk was het schrijfmateriaal van de beroepsschrijver een ostrakon of een blad/rol papyrus, ook al worden ze niet met zoveel woorden genoemd in het Oude Testament. Men gebruikte een ostrakon voor kleine administratieve notities, kwitanties of korte brieven. Het was meestal niet de bedoeling dat ze lang bewaard werden. Nadat notities in een grootboek waren ondergebracht, konden ze weggegooid worden. Dat is waarschijnlijk gebeurd met de Samaria-ostraka, die eerst gezamenlijk op een afvalhoop kwamen en vervolgens opnieuw met ander puin zijn gebruikt als vloervulling. Voor langere documenten gebruikte men een blad of rol van papyrus, soms ook wel leer (*m^egillāh*), het laatste vooral voor documenten die regelmatig gebruikt werden en langere tijd bewaard moesten blijven. Hetgeen niet wegneemt dat juist van de laatste twee erg weinig bewaard zijn gebleven door verrotting, brand etc. De oudste Hebreeuwse papyrus is een palimpsest uit de grot van Murabaāt (7e eeuw v.Chr.). Bekend is ook de brief van koning Adon uit Ekron(?), gevonden in Sakkara. Zulke documenten op een blad of rol papyrus geschreven, werden vaak met een of meerdere kleizegels verzegeld (*bullā*) en veel opgegraven bullae zijn de stille getuigen van de documenten waaraan ze ooit bevestigd zijn geweest. Over zulke opgerolde en verzegelde brieven en contracten wordt in 1 Koningen 21:8, Jesaja 29:11, Jeremia 32:10-12, Job 14:17 en Ester 8:8vv. gesproken. Contracten en andere documenten werden in bewaring gegeven en in aarden vaten opgeborgen (Jer. 32:14). Men kan daarbij denken aan de aarden vaten, waarin sommige rollen uit Qumran werden gevonden. In latere tijd zijn bundels papyri in leren tassen aangetroffen (Nahal Hever). Men kan zich voorstellen dat schrijvers voorzien waren van een leren buidel of tas om hun papyri in op te bergen.

De rol waarop Jeremia zijn profetie liet vastleggen was waarschijnlijk van papyrus. Zo is het in ieder geval opgevat door de vertaler van de Septuaginta (Jer. 36:2vv. = LXX 43:2vv.). Een kolom schrift of een blad papyrus heette *dèlèt* „deur” (Jer. 36:23). Een mooi voorbeeld van zo'n kolom schrift was wellicht de tekst van Deir Alla op pleister. Men neemt tenminste aan dat de schrijver, die de tekst op de muur aanbracht een kolom uit een boekrol nabootste. Waarschijnlijk duidde het woord oorspronkelijk een houten schrijfplank aan. In Ugariet wordt het woord een keer gebruikt in een schrijfoefening om het kleitablet aan de duiden (KTU 5.7). In het Grieks bestaat er een woord *deltos* „schrijfplank”, dat zeer waarschijnlijk van Westsemitische oorsprong is. Omdat het bewuste woord zo veelduidig is, is het niet duidelijk of de officier, die Lachis-brief no.4 schreef (of liet schrijven), heeft bedoeld dat hij alles waarom zijn superieur vroeg op een blad van papyrus of hout heeft laten noteren, of dat hij echt de deur (van de poort?) heeft gebruikt als schrijf- of aanplakbord. Soms denkt men bij het woord *gillāyôn* in Jesaja 8:1 aan een opengerold blad papyrus, maar het valt moeilijk in te zien hoe men daar met een harde(?) burijn of griffel op schrijft. Waarschijnlijk was het ook zoiets als een gladgemaakte houten plank of stenen plaat (vgl. ook Hab. 2:2, Jes. 30:8), waarop een inscriptie werd uitgesneden of gebeiteld.

Men schreef doorgaans met zwarte inkt (*d^eyô* Jer. 36:18), gemaakt van roet gemengd met water en eiwit of Arabische lijm om het te laten houden. Er werd net zoals in Egypte ook rode inkt gebruikt, o.a. voor het aangeven van kopjes, titels, of gewoon om het begin van een nieuwe alinea aan te geven. Zo gebeurde dat bijvoorbeeld ook in de op pleister geschreven tekst over Bileam uit Deir Alla. De laatstgenoemde gewoonte stamt waarschijnlijk ook uit Egypte.

Scholing en opleiding van schrijvers.

We horen in de bijbelse overlevering vrijwel niets over de opleiding van schrijvers of over scholen. We zijn daarvoor aangewezen op informatie uit de wereld om Israël, die ons attent maken op teksten in de bijbelse overlevering die terloops iets zeggen over school en schoolonderricht. Uiteraard begon elke scholing met leren lezen en schrijven, al moet gezegd worden dat weinig bekend is over de gevolgde methode. Ongetwijfeld werd eerst het alfabet erin gestampt en leerde men losse woorden lezen en schrijven. Misschien maakte men onderscheid tussen de klanken en namen van de letters.

In Ugariet is een lijst gevonden, die zowel het alfabet biedt als de uitspraak ervan met behulp van een syllabe uit het spijkerschrift, voorzover dat mogelijk was. Helaas is het tablet over de lengte gebroken en kunnen we niet meer

lezen wat er in de derde kolom stond. Het kunnen de letternamen zijn geweest. De namen zoals we die kennen uit het Hebreeuws 'ālèph, bêl, gî-mèl, dālèt, ..., etc. (Grieks *alpha, bêta*, vandaar ons woord alfabet), wijzen erop dat voor lettertekens en namen eenvoudige, bekende woorden werden gebruikt. Namen van dingen uit de directe leefomgeving (koe, huis, werphout, deur, pin, staf, water) en lichaamsdelen (hand, palm, oog, mond, hoofd, tand). Tamelijk eenvoudig om te leren en te memoriseren dus.

Niet onaardig heeft een aantal uitleggers de uitspraak van Jesaja 28:9-10 betrokken op het reciteren en memoriseren van het alfabet. De hoorders van de profeet keren zich spottend tot hem met de woorden: „Wie wil hij kennis onderwijzen, wie wil hij de les lezen? Kinderen die net gespeend zijn en van de borst genomen? Want het is maar: tsaw le-tsaw, tsaw le-tsaw; qaw le-qaw, qaw le-qaw, nog een beetje zus, nog een beetje zo!” De Tsade (tsaw) en Qof (qaw) zijn twee opeenvolgende letters uit het Hebreeuwse alfabet. De profeet wordt door hen bespot als een schoolmeester, die zijn leerlingen met een ritmische dreun de letters van het alfabet bijbrengt, voortdurend herhalend, voortdurend een beetje corrigerend. Die uitleg is wel aangevochten, maar interessant genoeg om hier vermeld te worden.

Het geeft al aan hoe moeilijk het is iets van het Oudisraëlitisch onderwijs terug te vinden in de teksten. Wanneer de apostel Paulus veel later opmerkt dat hij onderwijs heeft genoten, gezeten aan de voeten van Gamaliël (Hand. 22:3, vgl. ook Deut. 33:3), gebruikt hij waarschijnlijk een oeroude uitdrukking voor schoolonderricht. In de klassieke Koranschool zit „onze meester” nog altijd op een laag bankje met zijn leerlingen in een halve cirkel om zich

Bij de kleurenfoto's:

1. Zegel van Amoz de schrijver, Zegelsteen van roodbruine jaspis. De voorstelling is die van twee offerende personen, met daarboven de gevleugelde zonnescijf. De voorstelling is in Babylonische stijl. De naam Amoz werd ook gedragen door de vader van de profeet Jesaja. Bekender is de langere vorm Amazia. 8e/7e eeuw v. Chr.
2. Zegel van Hizzeljahu (zoon van) Jeshajahu. Zegel uit carnelijn. De naam van de eigenaar komt veel op zegels voor, maar is niet bekend uit het OT. De naam van zijn vader (Jesaja) natuurlijk wel. 8e/7e eeuw v. Chr. Het voorkomen van zegels zonder afbeelding, dus alleen met een tekst, wordt door velen gezien als een bewijs voor voortschrijdende alfabetisering: het zegel kon alleen herkend worden door mensen die konden lezen.
3. Een *bullā*: een kleiklompje met zegelindruk, gebruikt om een document te verzegelen. De tekst — er is geen afbeelding — luidt: „Van Berekhjahu de zoon van Nerijahu, de schrijver” Hebben we hier de zegelafdruk van Baruch de zoon van Neria, de secretaris van de profeet Jeremia? 7e/6e eeuw v. Chr.

heen op de grond, in de hand een leesplank voor de beginners, als men iets verder is een blad papier. Naast de leraar liggen de leerboeken. In het onderricht ging het er niet altijd zachtzinnig aan toe, zoals we met name weten uit Sumerische en Egyptische schoolteksten. In het geval dat het resultaat van de leerling tegenviel, schroomde de leraar niet de stok te hanteren. Een feit dat men nog kan constateren in menig oosterse Kuttab of Koranschool. Middeleeuwse opvoedkundige werken dringen er wellicht niet voor niets op aan lijfstraffen voor de leerling met mate toe te passen.

Men kan zich afvragen of in Jesaja 50:4vv. ook iets van deze harde leerschool doorklinkt... JHWH toont zich voor de profeet een strenge leermeester, zoals de leraar van zijn tijd. Dat een hogergeplaatste een lagergeplaatste sloeg, een leraar een leerling bestrafte met stokslagen was een algemeen aanvaard gedragspatroon, ook al moet men daar niet de conclusie uit trekken dat de samenleving daarom erg gewelddadig was. De samenleving die kon zeggen: „de oren van de leerling zitten op zijn rug (Egypte), of: wie zijn stok spaart, haat zijn zoon / wie hem liefheeft begint vroeg met straf” (Spreuken 13:24), waarschuwde tegelijkertijd tegen onnodige mishandeling (Deut. 23:5). Waarschijnlijk hebben we in dit gedeelte te maken met een uitgebreide metafoor, die de verhouding God en profeet als leraar en leerling beschrijft en daarbij de gehoorzaamheid van de profeet als leerling op traditionele wijze benadrukt:

Heer JHWH heeft mij de tong van een leerling gegeven
om te ervaren hoe hij de zwakke leert spreken(?).
Zijn woord wekt (mij) in de morgen.
In de morgen wekt hij mij het oor
om te luisteren zoals leerlingen doen.
Heer JHWH opent mij het oor
en ik ben niet opstandig,
ik wijk niet uit naar achteren.
Mijn rug bied ik aan voor klappen
en mijn wangen voor berispingen (?).
Mijn gelaat verberg ik niet
voor beschimpingen en spuug...

Archeologie en school.

Het is vaak niet eenvoudig om vondsten uit het bodemarchief als aanwijzingen van school en scholing, bijvoorbeeld om een ruimte als school of een tekst als schrijfoefening te herkennen. Vanzelfsprekend komt men vrij vaak voorwerpen tegen, waarop men letters en het alfabet oefende. We noemden reeds het Izbet Sartah ostrakon uit de 11e eeuw. Verder heeft men hier en

daar graffiti met delen van het alfabet aangetroffen (Lachis, Shiqmona, Deir Alla), maar ook heuse oefeningen van het alfabet met inkt op een ostrakon (Lachis, Qades Barnea en Qumran).

Bepaalde ostraka uit Arad wekken de indruk probeersels te zijn, zoals de schaal, waarop nogal primitief zeven keer de naam Arad is ingegrift. Men kan zich echter moeilijk in dit fort de aanwezigheid van een schrijversopleiding voorstellen, evenals trouwens in Kuntillet Agrud in de Negev (ondanks A. Lemaire). De in het laatstgenoemde fort aangetroffen inscripties zijn naar alle waarschijnlijkheid geen schrijfoefeningen, noch religieuze inscripties, en de ruimte, waarin ze zijn aangetroffen een klaslokaal of kapel. Het zijn toevallige excerpten uit brieven, misschien probeersels geschreven door een daar gestationeerd schrijver om zijn pen te beproeven.

Helaas zijn nog geen voorbeelden gevonden zoals in Mesopotamië, waar de leraar op een lensvormig tablet een zin voorschreef, die de leerling moest reciteren en naschrijven. Aardige voorbeelden met oefeningen in alfabetisch schrift vinden we in Ugariet. Behalve een twaalfstal tabletten met schrijfoefeningen van het alfabet is er een oefening, waarop de leerling dertien keer het woord „ezel” moest schrijven! (KTU 5.3) Brieven leren schrijven hoorde ook bij de opleiding. In Egypte maakte men gebruik van voorbeeldbrieven bij het onderricht en dat was in de Westsemitische scholen blijkbaar niet anders. Af en toe slaat de balorigheid ook toe, zoals op een Ugaritisch tablet, dat behalve een aantal schrijfoefeningen, ook de volgende brief bevat (KTU 5.9):

Woord van ITTL, zeg aan MNN. Mogen de goden je beschermen en bewaren. Mogen zij je sterk maken duizend dagen, ja tienduizend jaar tot in eeuwigheid! Ik heb een verzoek aan mijn broeder, mijn vriend. Hij moge dat geven aan zijn broeder, zijn vriend, zijn eeuwige vriend! Wil je het geven, geef het. Wil je het niet geven, geef het dan niet. Geef mij een beker wijn, dat ik drinke...

Schrijver als beroep en roeping

Men begon zijn loopbaan als jonge klerk, voor wie waarschijnlijk meestal het woord *na'ar* werd gebruikt. Dat laatste woord is weliswaar een algemene aanduiding van een jongeling, die in dienst van een oudere staat, of als leerjongen in een leerrelatie ten opzichte van een ambachtsman, maar duidt in de specifieke context van schrijven en administratie de „junior scribe” of schrijversleerling aan. Op een aantal Israëlitische zegels duiden de eigenaars ervan zich niet aan als „zoon van NN”, maar ook wel als *'lyqm n' r ywkn* „Elyaqim de leerling van Yokan” om een voorbeeld te noemen. Vaak neemt men aan dat de titel in dit geval de betrokkene als rentmeester of iets dergelijks in dienst van laatstgenoemd persoon aanduidt, maar het is ook

mogelijk dat de betrokkene zich aanduidt als leerjongen van een gezaghebbend schrijver of administrateur. De jongeman, die voor Gideon de lijst met namen van de oudsten van Sukkot levert, is waarschijnlijk niet zomaar een jongetje van de straat geweest, maar een jonge schrijver in dienst van de mannen van Sukkot (Richt 8:14, vgl. ook Jes. 10:19, Jer.1:6). Men kan dit verhaal dan ook niet gebruiken om eruit af te leiden dat reeds in de tijd voor de monarchie een willekeurige kleine jongen van de straat 77 namen schriftelijk kon reproduceren. Wat wel klopt is het beeld dat de jonge schrijver, nadat hij enige elementaire scholing had gekregen lijsten van namen en zaken moest schrijven. Tot de schrijf oefeningen in Ugarit en elders behoren juist ook zulke lijsten, waarin de leerling zoveel mogelijk namen die beginnen met een yod of met godsnaam El moet opschrijven (KTU 5.1 en 18). Ook lijsten met bepaalde goederen zijn een geliefd onderwerp (KTU 4.738).

De volgende stap was wellicht het schrijven van eenvoudige, administratieve documenten, zoals de ostraka uit Samaria en Arad. Het schrijven van opdrachten en bestellingen, het voorlopig noteren van uitgifte en ontvangst van goederen in natura, voor wie ze bestemd zijn en waar ze vandaan komen. Hier merkt men nog steeds de Egyptische invloed in de administratie. Niet alleen door de wijze van dateren, maar ook door het gebruik van getallen en maattekens, die ontleend zijn aan het Egyptisch hiëratisch schrift. Onder de Samaria-ostraka zijn een aantal ostraka dubbel geschreven, hetgeen suggereert dat een copie voor de ontvanger was en een voor de administratie. Men kan zich goed voorstellen dat, zoals A.F. Rainey heeft gesuggereerd, deze „bonnen” later werden bijgeschreven in een grootboek, vervolgens werden weggegooid of, zoals blijkt uit een enkel ostrakon, opnieuw werden gebruikt.

Een ervaren schrijver heette een *sōphēr mähîr* (Ps. 45:2, Ezra 7:6). Zo ook in een satirisch tractaat in Egypte, dat werd gebruikt voor schoolonderricht: „Ik ben een ervaren (*mähîr*) schrijver”. In hetzelfde werk zegt een bedoeïen, die de schrijver aan het werk ziet vol bewondering: een *sōphēr yōdēa* „een kundig schrijver!”. Achiqar was volgens zijn legende ook zo'n „wijze en ervaren schrijver of staatssecretaris” in dienst van de Assyrische koning Esarhaddon. In Ugarit kende men ook verschillende rangen onder de schrijvers. Ilimilku, de schrijver die de Ugaritische mythen en legenden optekende — waarschijnlijk van dictaat — was een *SUKKAL/šukkallu*, wat waarschijnlijk inhield dat hij een soort minister of staatssecretaris was. Ook vinden we de titel „opper-schrijver” (Ugarit, Kition), hetgeen niet wegneemt dat men zich met enige trots „leerling van zo-en-zo” kan noemen.

Zoals reeds gezegd was de schrijver van professie vanouds ook ambtenaar, secretaris in dienst van een landheer, de tempel of de koning. In het latere Hebreeuws na de ballingschap wordt het woord *sōphēr* synoniem voor

geleerde, in het bijzonder de wets- of schriftgeleerde. Aan het hof van Judese en Israëlitische koning is de *sōphēr* een der belangrijkste ambtenaren samen met de kanselier en majordomus. Als staatssecretaris is hij hoofd van de kanselarij. In dienst van de Perzische overheid kon Ezra blijkbaar optreden met het gezag van een soort staatssecretaris voor godsdienstzaken. In Jer. 36:12,20,21 is sprake van de *laškat hassōphēr*, blijkbaar een officieel kantoor of administratiecentrum, zoals ze zijn aangetroffen bij koninklijke paleizen en tempels. In het gemeenschapsgebouw van Qumran is een ruimte geïdentificeerd als scriptorium, omdat er inktpotjes en schrijftafels werden aangetroffen. Dat laatste is op zijn minst dubieus. Het zou ook om een refter kunnen gaan. In de tijd van koning Jojakim is zowel sprake van het kantoor van staatssecretaris Elisama in het paleis, als het kantoor van Gemarja, zoon van Safan in de tempel (Jer. 31:10, vgl. ook 2 Kron. 34:13). Het doet denken aan de verschillende kantoren, die werden aangetroffen in het koninklijk paleis te Ugariet, naast een administratief centrum annex bibliotheek in het tempelkwartier. In Samaria zijn de ostraca ook aangetroffen in een ruimte die mogelijk dienst deed als administratief gebouw met kantoor en magazijnen. In Arad diende misschien kamer 637 als het kantoor van Eljasib. Onduidelijk blijft echter of Eljasib de commandant of administrateur van het fort was. Dat laatste zou men kunnen denken op grond van de opdracht in ostrakon no.1 en 7 de dag van uitgifte van de goederen te noteren. Het kan echter zijn dat de opdracht geldt voor de schrijver, die Eljasib als commandant in huis had. In het kantoor zelf was echter duidelijk sprake van administratieve en mogelijk zelfs enige literaire activiteit.

Sommige klerken stonden in dienst van tempel of paleis. Anderen vestigden zich als zelfstandig schrijver en vervulden een functie, die men enigermate kan vergelijken met die van notaris, een schrijver, wiens hulp wordt ingeroepen om gedicteerde geschriften en brieven te schrijven (Jeremia 29:lvv., 25vv., 36:4, 45:1), en die juridische documenten, zoals huwelijks- en koopcontracten of echtscheidingsacten opstelt (Jer 32:10v., Deut 24:2, Jes 50:1). De koop en overdracht van een stuk grond door Jeremia beschrijft mooi hoe dat gebeurde door het laten schrijven van een koopcontract met getuigen, die het contract tekenden en van hun zegel voorzagen. Het document wordt in bewaring gegeven bij Baruch, die optreedt als een soort notaris en het koopcontract moet opbergen in een daartoe bestemd aarden vat. Waarschijnlijk doelt de profeet Jesaja ook op zo'n soort handeling met een door verschillende getuigen verzegelde oorkonde: „Bindt de getuigenis toe, laat de beschikking door mijn leerlingen verzegelen...” Ook al bedoelt de profeet dat in overdrachtelijke zin, dan staat hem blijkbaar toch de concrete rechtshandeling voor ogen. Dat maakt ook dat we elders in de bijbelse overlevering juridische

frasen tegenkomen, die in zulke documenten werden gebruikt, bijvoorbeeld het verbod om op een contractuële verplichting of afspraak terug te komen (Lev.25:30, Ezechiël 7:13, Jer.34:8,16).

Veelal wordt verondersteld dat professionele schrijvers ook school maakten. Dat is mogelijk, maar zowel de bijbelse overlevering als het bodemarchief van Palestina verstrekken daarover bijzonder weinig informatie. Er zijn genoeg aanwijzingen dat schrijvers werden opgeleid en hun professie uitoefenden. Er moeten dus wel plaatsen, c.q. scholen zijn geweest, waar men in het vak van schrijver werd opgeleid. Dat dat in Israël slechts individueel gebeurde is niet waarschijnlijk. Uit het feit dat in de wijsheidsliteratuur meestal een enkeling wordt aangesproken mag men niet concluderen dat het onderwijs privé was. Dat zou volkomen buiten het beeld vallen dat de omgeving van Israël ons biedt. Enerzijds moet gezegd worden dat profeten- en wijsheidsscholen, hoezeer ze ook een prominente rol spelen en vervullen in de oudtestamentische wetenschap zich nog grotendeels aan onze waarneming onttrekken. Anderzijds is het echter duidelijk dat het Oude Testament zelf het resultaat is van noeste schriftgeleerde arbeid, die ongetwijfeld uit de kokers van professionele schrijvers is voortgekomen. Het werk van Baruch, die waarschijnlijk verantwoordelijk is voor het feit dat grote delen van Jeremia in goed leesbaar proza zijn geschreven mag daarvoor representatief genoemd worden. Daarmee is niet gezegd dat in de koningentijd de religieuze overleveringen de voornaamste leerstof zijn geweest, die in de schrijversopleiding werden gehanteerd. Men mag vermoeden dat eerder voorbeeldbrieven, wetsboeken en wellicht het geheimzinnige *sèphèr hayyāšār* (Joz. 10:13, 1 Sam. 1:18) tot het curriculum behoorden. Een typisch document, waarvan men mijns inziens de Sitz im Leben in de schrijversopleiding kan plaatsen is Ezechiël 27:9-25, het handelsoctrooi van Tyrus. Het is oorspronkelijk een document uit de administratieve sfeer, dat wemelt van zeldzame handelstermen, namen van goederen en geografie. Echt iets om de jonge schrijver mee tot wanhoop te brengen! Helaas hebben de opgravingen in Palestina nog geen autochtoon literair product uit de tijd voor de ballingschap opgeleverd. Slechts een enkel fragment doet vermoeden dat men delen uit literaire werken copieerde of citeerde, zoals de teksten op pleister uit Deir Alla (Sefer Bileam!) en uit Kuntillet Agrud, of het literaire ostrakon uit Arad:

Ik werd koning over heel[Israël(?)...]
krachtig van arm en []
de koning van Egypte naar[...]

Men vergelijkte Prediker 1:12 „Ik, Qohelet was koning over Israël te Jeruzalem...” De brede marge van het ostrakon suggereert een vrij grote

tekst, waarvan helaas maar een hoekje bewaard bleef. Het fragment is echter kenmerkend voor onze kennis over het schoolwezen in Oud-Israël. Met enige moeite laten zich enkele stukjes van de legpuzzel samenvoegen, maar een duidelijk beeld ontstaat er niet. De gestalte van de schrijver was ongetwijfeld een dagelijkse verschijning, maar dat betekende zeker niet dat Israël voor de ballingschap een geletterd volk was. Wat een gewone Israëliet moest weten kon gemakkelijk gememoriseerd worden en maakte jarenlange scholing onnodig. Schrijver werd je om den brode.

Bibliografie:

- E.AHARONI, *Arad Inscriptions* (Jerusalem 1981)
 J.CERNY, *Paper & Books in Ancient Egypt* (London 1947)
 G.R.DRIVER, *Semitic Writing, From Pictograph to Alphabet*, (London 1976³)
 M.DIJKSTRA, 'De alfabetische inscripties van Sera'it el-Khadim (Sinai)', *Phoenix* 34 (1988) 39-53
 M.DIJKSTRA, 'Is Bileam ook onder de profeten?', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 90 (1990) 159-185
 Taha HUSSEIN, *An Egyptian Childhood* (London 1981)
 G.VAN DER KOOIJ, *Early North-West Semitic Script Traditions. An Archaeological Study of the Linear Alphabetic Scripts up to c. 500 BC; Ink & Argillary* (diss. Leiden 1986)
 E.W.LANE, *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (London 1836,1978)
 R.LANSING HICKS, 'Delet and M^egillah'. A Fresh Approach to Jeremiah XXXVI, *Vetus Testamentum* 33 (1983) 46-66
 A.LEMAIRE, *Les écoles et la formation de Bible dans l'ancien Israël* (Fribourg 1981)
 A.LEMAIRE, 'Vom Ostrakon zur Schriftrolle. Überlegungen zur Entstehung der Bibel' in: *ZDMG Supplement VI*, (Wiesbaden 1985) 110-123
 J.NAVEH, *Early History of the Alphabet* (Leiden/Jerusalem 1981)
 H.P.RÜGER, 'Schreibmaterial, Buch und Schrift', in: *Biblisches Reallexikon* (Tübingen 1977²) 288-292
 K.A.D.Smelik, *Behouden Schrift* (Baarn 1984).

.....

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijne en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenissritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.